

Deé Nagy Anikó

A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai könyvtár ex librisei

TARTALOM

Ex librisek a régi könyvekben

A könyvjegy története
Az ex libris-készítés technikája
Ex libris-készítők
Korszakok, stílusok
Ex libris-fajták
Az ex librisek formakincse
Az ex librisek szövege
Az ex libris méretei

A marosvásárhelyi gyűjtemény

Összegzés

Ex librisek a régi könyvekben

A könyvjegy története

Az „enyém, tied, övé” tulajdonviszony csak nyelvtani fogalomként egyértelmű és félre-magyarázhatatlan. Jól tudjuk, hogy másutt mindenütt, szellemiek és anyagiak viszonylatában különféle értelmezést hordozó, s így sok bonyodalmat okozó kategóriák ezek. Talán ezzel magyarázható az ember ősi, ösztönös törekvése, hogy azokat a dolgokat, melyekről úgy véli, hogy őt, csakis őt illetik meg, tulajdonjegyével lássa el. Úgy gondolja, a birtokviszony egyértelművé tételével megvédheti a birtokában levőt az elidegenítés veszélyétől. Ez történt a könyv, a megszületésétől fogva értékes vagyontárgynak minősített szellemi termék esetében is. Jóval a könyvnyomtatás feltalálása előtt a hatalmas költséggel előállított, kézzel írott könyvek, a *kódexek* megrendelői valamilyen tulajdonjegyet (címer, név, monogram) vagy akár saját képüket rejtették a kötéstábla, esetleg a kódextest díszítőmotívumai közé.

Általában a megrendelésre vagy ajándékként készült kódexek első lapjának keretdíszébe szokták befesteni a tulajdonos címerét. A XIV. század közepén írott *Képes Krónika* egyik lapján a készítettő Nagy Lajos király képmása és címere található. A magyar könyvtörténet ugyanakkor számon tart néhány, Vitéz János esztergomi érsek számára készült kódexet is, melyek tulajdonosjegyként a megrendelő címerét őrzik. A Mátyás király számára Budán, illetve külföldön készített kódexek lapszéli keretdíszébe festették be a király címerét. Arról is tudunk, hogy Mátyás híres könyvtárosa, Taddeo Ugoletto a címer nélküli kódexeket később a király címerével láttatta el, így a Corvina létrehozójának négyosztású, magyar-cseh címere került tulajdonjelvényként a könyvtár vagyont érő köteteibe. Ez a kötéstáblára vagy a kódextestbe festett címer valójában a magyar *supralibros*, illetve *ex libris* őséneke tekinthető.

Nihil novi sub sole - nincs új a nap alatt - szokták mondani. Ez az *ex librisek*et illetően is igaz, mivel a könyv belső táblájára ragasztott, sokszorosított grafikai lap, amelynek hivatása az illető kötet egy személyhez vagy intézményhez való tartozásának jelzése, mint már szoltunk róla, nem új keletű dolog. Nem új keletű a szellemi termékek feletti tulajdonjog megjelölésének igénye sem. A legrégebbi tulajdonjegyként azt a fajansz táblácskát szokták emlegetni, amelyiket a III. Amenophis könyvtárában lévő papirusztekercsekbe helyeztek i. e. 1400-ban, de állítólag egyfajta tulajdonosjeggyel látták el Assurbanipal ninivei könyvtárának agyagtábláit is. Japánban egy X. századból származó tulajdonosjegyet tartanak nyilván. A kora középkori Európában meghonosodott az a szokás, hogy a vagyont érő kéziratokat láncokkal rögzítik, így akadályozva meg az eltulajdonítást. Sokan ezekben a *libri catenat*ikban vélik felfedezni az *ex libris* őseit. A magyar könyvtártörténet feljegyezte, hogy 1505-ben a besztercei Paulin mester özvegye, Ursula asszony imádságos könyveit végrendeletileg azzal a kikötéssel hagyta a helyi kápolnára, hogy a könyveket az ülésekhez kell láncolni. A láncok tehát nemcsak védték a könyveket az elidegenítéstől, hanem egyfajta tulajdonosjegy szerepet is betöltöttek: jelezték, hogy ezek Ursula asszony kötetei.

Jóval korábban, még a könyvnyomtatás feltalálása előtt szinte az összes európai nemzetnél szokássá vált, hogy a kódexeket a megrendelő nevével vagy másfajta tulajdonjeggyel lássák el. A már előbb említett kódexdíszítések közé rejtett tulajdonosnév, monogram, arckép mellett arra is van példa, hogy a kódexfestő egy-egy díszes iniciáléban örökíti meg például a kézírásos könyv átadásának jelenetét. Elég itt megemlíteni Mátyás corvinái közül azt a gyönyörű, ma Pármában őrzött pergamen kódexet, amelynek címképére a miniátor ráfestette, miként adja át

a szerző Beatrix királynénak a kódexet. Már ez a jelenet is elég lenne a könyv egykori tulajdonosának azonosításához.

A XIV-XV. században honosodik meg az a szokás, hogy a tulajdonos címerét külön lapra festik, majd ezt a színes lapot ragasztják a kódexbe. Azt a pergamenlapocskát tartják az egyik legrégebbinek, amely 1353-ban készült, és amelyet maga a szerző festett. E lap könyvtárjegy voltát a kép alatt található szöveg igazolja. Oroszországban még a XVI. század elején is uralkodik ez a divat, hiszen ismeretes, hogy a szorgos barátok a nagyobb könyvgyűjtemények számára könyvbe ragasztható színes tulajdonlapokat festettek.

A kódexekbe, majd a könyvnyomtatás feltalálása után készült könyvekbe a tulajdonos gyakran kézzel írta be a nevét. A régi könyvekkel foglalkozók előtt jól ismertek a bejegyzésekkel teli kötéstáblabelsők, címlapok, melyek hajdanvolt könyvvásárlásokra, adományozásokra utalnak, vagy egyszerűen a tulajdonos nevét rögzítik. Az „*ex libris mei...*” (könyveim közül való) beírás a legtöbb régi könyvben megtalálható, mivel a tulajdonos ezzel kívánta tisztázni a birtokában lévő kötethez való viszonyát. A kézzel írott possessorbejegyzések hátránya azonban az, hogy könnyűszerrel ki lehetett törölni a neveket, s a sok beírás esztétikai szempontból sem vált a könyv javára. Ezzel egyidejűleg szokássá válik a tulajdonos megjelölésének az a változata is, amikor a név vagy annak kezdőbetűi, a megrendelő portréja vagy címere vaknyomással, néha aranyozva a kódextestet körülölelő kötéstáblák valamelyikére kerül. Régi könyvgyűjtemények kötetain gyakran láthatjuk a könyv gerincére nyomott tulajdonosjegyet. A kódex fémkapcsait is szokás volt a megrendelő címerével, nevével díszíteni. Az exlibrisológia máig vitatott kérdése, lehet-e ezeket a kötéstáblákhoz kapcsolódó tulajdonosjegyeket, *könyvtáblajelvényeket* az *ex libris*ek közé sorolni, egyáltalán előfutárának tekinteni. Az bizonyos, hogy a *supralibros*, más néven *super ex libris* technikáját illetően inkább a könyvkötészet tárgykörébe tartozik. A kötéstáblákon található possessorjegyek adatait azonban mindenképp a hajdani magán-, vagy testületi gyűjtemények vizsgálatát végző könyvtártörténészek tudják igazán hasznosítani.

A gutenbergi fordulat jelentős mértékben megnövelte a könyvek számát. Azok is elkezdnek könyvet gyűjteni, akik azelőtt nem is gondolhattak vagyont érő kéziratok megszerzésére. Ezzel egy időben azonban romlani kezd a morál a könyvek dorgában, ezért egyre inkább szükségessé válik a tulajdonos pontos megjelölése. A metszőmesterek által készített és különböző nyomdai eljárásokkal sokszorosított könyvre applikálható könyvjegy lényegében a könyvnyomtatás elterjedésével egy időben honosodott meg. Az elnevezés viszont jóval később, a XIX. század végén az *ex libris mei* kifejezés, szintagma főnevesülésével indult útjára.

A tulajdonképpeni *ex librist* Európában tehát a könyvnyomtatás indította útjára. A mozgatható betűkkel történő nyomtatás zseniális gutenbergi ötlete tette lehetővé a könyvek számának látványos növekedését. A könyv előállítója, a nyomdász a kódexek készítőivel ellentétben már nem egyedi megrendelők számára dolgozik, így nem is láthat el minden keze alól kikerülő példányt tulajdonosjeggyel. A kézzel írott kódexek egyedi darabok voltak. Még ha a szöveget több példányban is másolták, sohasem készülhetett két teljesen azonos változat: a szöveg-tükör, az illusztrációk, az iniciálék, de még az esetleges íráshibák is egyedivé tették a példányokat.

A sajtó alól több példányban kikerülő nyomtatvány esetében már más a helyzet: ettől kezdve a könyv már nem egyszeri, megismételhetetlen darab. Ezért is szükséges az egyes példányok megjelölése a tulajdonost jelző különálló könyvtárjeggyel. A könyvgyűjtő abból a praktikus megfontolásból indul ki, hogy a tulajdonos ilyenfajta megjelölésével az esetleg kölcsönadott

könyv könnyebben visszatalál a gazdájához, ugyanakkor egyfajta tulajdonosi büszkeség is motiválja a birtokviszony jelzését.

Már a XV. század végére meghonosodik a sokszorosított tulajdonoslapocska divatja, bár az ősnymtatványok korszakából ránk maradt ex librisek viszonylag kis száma azt jelzi, hogy használatuk ekkoriban még ritka. A fejedelmek, főpapok mellett elsősorban csak a tehetős főrangúak vásárolhattak könyvet, mivel ekkor még igazán nem lehetett olcsó szenvedély a könyvgyűjtés.

A könyvtárjegy fénykora a XVI. században kezdődik, amikor egész Közép-Európában elterjed, s ettől kezdve napjainkig használatban marad.

Ilyen körülmények között annak, aki az európai ex libris félezer éves útjának áttekintésére vállalkozik, nem könnyű a feladata. Már csak azért sem, mert a létező szakirodalom azt bizonyítja, hogy mindeddig nem történt kísérlet egységes szempontok szerinti feldolgozására. Az európai országok közül jó néhány elkészítette könyvtárjegyei katalógusát, de a témát inkább a művészettörténet - a kisgrafika - mint a könyvtártörténet oldaláról közelítették meg. Ezért ezek a katalógusok elsősorban az ex libris témái, készítői szerint mutatják be a gyűjteményeket, s csak azután foglalkoznak a megrendelő, illetve a könyvtulajdonos személyével. Márpedig az elmúlt korok könyvgyűjtőinek vizsgálata szempontjából jelentős eredményekkel kecsegtet az exlibrisológia. A vizsgálatot azonban nehezíti, hogy mind a művészeket, mind a gyűjtőket illetően rengeteg átfedés van. Ugyanaz a személy élete folyamán több országban is élt, tevékenykedett, így gyakran előfordul, hogy a különböző nemzeti katalógusok egyformán magukénak tekintik, ezért felveszik a sajátjaik közé. A nagy nemzeti katalógusokban szereplő ex librisek közül tehát némelyik egy másik nemzet katalógusának anyagában is megtalálható. Ilyen körülmények között csak hozzávetőleges adataink vannak arról, hogy egy-egy ország hány saját ex librist mondhat a magáénak. Friedrich Warnecke, aki 1890-ig állította össze a német ex librisek katalógusát, a kezdetektől mintegy 2566 lapot tart nyilván.

A svájciak 4000-re becsülik nemzeti ex libriseik számát. Ezeket természetesen nem egy helyen, hanem különböző könyvtárakban őrzik. A szakirodalom valamivel több mint 1000 régi magyar ex librist tart számon.

Más kérdés az egy-egy ország birtokában lévő ex librisek száma. Természetesen itt sem lehet egyértelmű feleletet adni, elsősorban azért nem, mert nem készültek napjainkig terjedő, pontos felmérések. A nagyobb könyvtárak, múzeumok tulajdonában levő nemzetközi ex libris-gyűjtemények közül néhány igazán imponáló nagysággal dicsekedhet. Így például Hollandia - az az ország, amelyik a XVII-XIX. században viszonylag kevés saját ex librist produkál, hiszen 189 előtt alig pár százra tehető a nemzeti könyvjegyek száma -, az egyik leggazdagabb nemzetközi kollekció tulajdonosa. A Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum 100.000 ex librist őriz. A Mainzi Gutenberg Múzeumban 60.000 könyvjegyet tartanak számon, a Bázeli Egyetemi Könyvtár 70.000-es gyűjteménnyel büszkélkedhet.

A másik nehézséget a *prioritások kérdése* okozza. Melyik országban készült az első ex libris? Ki készítette? Milyen tematikájú volt? A kérdésekre adott válaszok elkésérítően bizonytalanok.

A ma ismert legrégebb, sokszorosítással előállított ex librisek Gutenberg után néhány évvel, Dél-Németország területén készített fametszetek. A szakirodalom szerint az első svájci ex libris 1474-ből származik. Európában - a német nyelvterületen kívül - csak a XVI. században kezdődik a könyvjegy használata. Elsőként egy lengyel könyvtulajdonos, Maciej Drzewicki számára 1516-ban készített ex librist szoktak említeni. Lengyelországban egyébként ebből a századból ötven darab nagyformátumú fametszetes könyvjegyet tartanak számon. Érdekes,

hogy Franciaországban, a művészi könyvkötészet hazájában a supralibros nagyon nehezen adja át a helyét az ex librisnek. Az első évszámmal ellátott francia ex libris 1530-ból való, és Jean Bertaud de La Tour Blanche könyvei számára készült. A mintegy száz darab XVI. századi francia ex libris több mint fele azonban az akkor még nem francia Elzász területén készült. Nincs egybehangzó vélemény az első datált olasz ex libris keletkezéséről. Egyesek szerint 1555-ben a neves XVI. századi jogtudós, Nicollo Pilli számára készült az első darab, míg mások csak a következő századra teszik ennek a kisgrafikai terméknek a megjelenését. Angliában Francis Bacon apja, Nicolas Bacon számára készült az első nyilvántartott ex libris 1574-ben, aki ezzel látja el a cambridge-i könyvtárnak ajándékozott könyveit. Svédországban Thure Bielke birodalmi tanácsos 1595-ben rendel egy rézmetszésű címeres ex librist. Hollandiában 1585-ben, míg mások szerint 1597-ben születik az első valódi könyvjegy. Spanyolországban csak a XVII. században, Amerikában 1679-ben John Williams számára készül az első ex libris.

Magyarország az európai országok közül hamar felzárkózik az ex librist használók közé. Tudomásunk van néhány, a történelmi Magyarország területén használt XVI. századi könyvjegyről. Legelsőként az 1521-ben vagy 1522-ben Werbőczy István országbíró számára Nürnbergben metszett ex librist szokás említeni. 1525-ben talán ugyancsak Nürnbergben a Beham testvérek egyike Hans Teilnkes pozsonyi polgár számára készített fametszetes lapot. A tulajdonos neve körül hosszas vita folyt, volt aki a készítő elírásának tartotta ezt a formát. Végül Dörnyei Sándor azonosította a bécsi egyetem matrikulájában szereplő *Joannes Teilnkes de Posonio*val, aki 1513 áprilisában jegyezte be magát az egyetem diákjai közé. A XVI. század közepén készült Abaffy János nem mozgatható, azaz a címlapra nyomott címeres ex librise. A század végéről ismert a bártfai Szent Egyed-templom könyvjegye, mely tulajdonképpen a templom középkori, majd a reformáció korában városivá lett könyvtára számára készült. Ezt jelzi az az ex libris is, amely a város címerét és a „*Liber Bibliothecae Bartphanæ*” feliratot hordozza. Ismert a csornai prépostsági könyvtár XVI. századi könyvjegye. Talán a háborús pusztítások, a könyvtárak megsemmisülése az oka, hogy a többi európai nemzet ex libris-hagyatékával összevetve, viszonylag kevés magyar vonatkozású ex libris maradt ránk a XVII. századból: például Nádasdi Ferenc országbíró két különböző méretű címeres ex librise, valamint Zrínyi Miklós arcképes könyvjegye.

A legelső erdélyi ex librisként a szebeni polgármester, Petrus Haller (1500-1569) számára készült nagy formátumú, színes fametszetes lapot szokták említeni. A neves erdélyi orvos; Köleséri Sámuel (1663-1732) könyveibe szánt ex librist talán Hollandiában metsztették.

A nyomtatott kerettel és szöveggel ellátott első román ex libris 1692-ből való. A fametszetes lapot egy ismeretlen készítő Pantaleon Calliarchi, Constantin Brancoveanu udvari orvosa számára készítette. A sokkal későbbi első moldovai ex libris, mely a XIX. századi uralkodó, Scarlat Callimachi számára készült, azért jelentős, mert román nyelvterületen ezen jelenik meg először az ex libris szókapcsolat.

Látni fogjuk, hogy az ex libris félezer éves használata többé-kevésbé folyamatos. Valamelyik formája szinte megszakítás nélkül él még azután is, hogy a possessorjelölésre a XIX. század beköszöntével gyakorlatilag mindenütt a könnyebben kezelhető, nehezebben eltávolítható, a könyvön kevesebb helyet igénylő pecsétet alkalmazzák. Ex librisek ezután is készülnek, az igényesebb könyvgyűjtők ezután is beragasztják a tulajdonjogukat jelző kis könyvjegyet a gyűjteményükbe kerülő kötetekbe. Az ex libris rendíthetetlen hívei azon csak csodálkozni tudnak, hogy máig sokan vannak, akik még az elnevezést sem ismerik. Még a XIX-XX. század fordulóján történt, hogy egy ismert európai ex libris-gyűjtő, a berlini Walter von zur Westen, aki éveken keresztül a német ex libris-egyesület elnöke is volt, egyik bécsi ismerő-

sétől érdeklődött, lehet-e az osztrák fővárosban ex librist szerezni, mivel éppen ekkortájt kezdett az érdeklődés újra az ex libris felé fordulni, még ha nem is kimondottan a biliofilia irányából, a kérdezett mégis azt hitte, hogy a számára ismeretlen kifejezés valamilyen tézstaféleséget jelent.

A XIX. század végén polgári körökben honosodott meg a kisgrafikai termékek gyűjtésének divatja. Vizitkártyáktól a meghívókig mindent divat lesz gyűjteni. Ez a gyűjtőszenvedély fordítja újra a figyelmet az ex libris mint grafikai lap felé. A könyvjegy lassan kezd eltávolodni a könyvtől, s az egyre erősödő gyűjtőszenvedély valóságos cseretárggyá teszi az ex librist. A gyűjtők érdeklődését elsősorban már csak a grafikai szempontok irányítják; könyvtől és könyvgyűjtőtől teljesen független lapok születnek, amelyek már csak nevükben őrzik az ex libris eredeti rendeltetésének emlékét.

Az ex libris-készítés technikája

A könyvnyomtatás elterjedésével szinte egy időben történik a különböző sokszorosító eljárások kidolgozása, s ezeknek a könyv szolgálatába állítása. A régi könyvek illusztrációi rendkívüli mértékben növelik a nyomtatvány művészi értékét, hiszen a XV. század második felétől a legtöbb könyvet neves művészek rajzairól különböző sokszorosító eljárással készült levonatok díszítik. Ugyanezek a sokszorosító eljárások teszik lehetővé a könyvjegy több példányban történő előállítását is. A készítő tükörképet rajzol, vés, illetve metsz a nyomódúcra, s miután ezt befestékezi, papírra nyomtatja. Ez a viszonylag egyszerű sokszorosító művelet teszi lehetővé az ex librist megrendelő kívánságának megfelelő példányszámú levonat készítését.

Az ex libris-szakértők abban kivétel nélkül egyetértenek, hogy az első grafikai eljárás mindenütt a *fametszés* volt. Ezzel a magasnyomású sokszorosító eljárással már a kezdetekben valóban művészi igényel előállított lapok születtek. Németországban, a nyomtatott könyv hazájában az első időben előállított nyomtatott könyvek illusztrátorai a neves művészek sorából kerültek ki, akik szinte valamennyien készítettek ex librist is. A korai nyomdászat és könyvgrafika vezető központjai, Nürnberg és Augsburg így válnak ebben az időben az ex libris-készítés központjaivá is. Nemsokára melléjük zárkózik Strasbourg, Frankfurt am Main, Köln, Mainz és Bécs.

A XVI. századi fametszetes ex librisek egy része - amely a kézi festésű címeres könyvjegyek mintájára készül - színezett.

Miután Tommaso Finiguerra firenzei ötvösmester már a XV. század derekán alkalmazott mélynyomásos eljárását mások is elkezdik használni, a fametszés mellett lassan meghonosodik a grafikai művészet másik műfaja: a *rézmetszés* is. A metszőmester vésővel viszi fel a rajzot a rézlemezre, amelyet aztán nyomdafestékkal bekenve présel rá a papírra. Ez az eljárás a könyvdiszítés, -illusztrálás technikája mellett csakhamar az ex libris-készítés kedvelt műfaja lesz.

Az antwerpeni Dominik Custos rézmetszőiskolát alapít, mostohafiai, Lukas és Wolfgang Kilian kiemelkedő rézmetszetes könyvjegyeket készítenek ezzel a technikával a XVII. század derekán. Természetesen azt is le kell szögeznünk, hogy az ex libris-készítésben a rézmetszés mellett tovább él a fametszés is. Angliában például a fametszés új eljárását vezeti be Thomas Bewick, keze alól 1785 után több művészi igényel előállított könyvjegy kerül ki.

A sokszorosításhoz a grafikusok később kémiai eljárásokat is alkalmaznak. Ennél a technikánál saválló réteggel bevont rézlemezre túvel viszik fel a rajzot és az így előkészített lemezt savval maratják. Ilyen a mélynyomású *rézkarc*, a *rézmaratás*.

Európában az ex libris századokon át nyomon követte a nyomtatott könyv fejlődését, alakulását. Ahogyan a nemzetközi könyvnyomtatásban változik a könyv díszére szolgáló illusztrációk, a díszes kezdőbetűk, a képanyag, a könyv címlapján található nyomdászjelvények, vagy más címképek, az oldalakat díszítő fejlécek és záródíszek kivitelezési technikája, úgy változik a könyvjegy technikája is. Különösen a kezdeti időszak könyvjegyein figyelhető meg szoros belső egység a könyv és az ex libris között. A nyomdai sokszorosítással előállított grafikai lapok művészi kivitelezésüket illetően tulajdonképpen a XVIII. században érik el a csúcspontot. A témák, szimbólumok ízléssel használt variációi valóban sok finoman megmunkált, maradandó értéket képviselő könyvjegyet eredményeznek. Természetesen néhány országban, mint például Magyarországon is, lassúbb volt a fejlődés menete.

A XIX. században a régi technikák mellett a sokszorosításban megjelenik a különböző *fotomechanikai* eljárások mellett a síknyomás új módszere: a *litográfia*, azaz a *kőrajz*. A *kőrajz*, lényegében még a XVIII. század végén felfedezett síknyomású eljárás, szintén vegyi elveken alapul. A készítő zsíros krétával viszi fel a képet a mészkőre, a benedvesített kőre hengerelt festék aztán csak a krétás felületen marad meg. Ezt a viszonylag könnyű technikát az ex libris-készítők is előszeretettel alkalmazzák. A *kőrajz*-lapok nagy számban terjednek, s kedvezően hatnak az ex libris-gyűjtés ez idő tájt kialakuló divatjára.

A XX. század talán leggyakoribb sokszorosító technikái a *linómetszet* és a *klisé*. A könyvjegyművészetben Európa-szerte gyorsan tért hódító új módszerek ugyancsak nagy számú levonat készítésére alkalmasak.

Ex libris-készítők

Az ex libris félezer éves történetének minden egyes korszakáról megállapítható, hogy a kisgrafika - már csak méreteinél fogva sem éppen első vonalbeli - ágazatában mindig volt rá példa, hogy a legnagyobbak is foglalkoztak vele. Meghatározó volt ebből a szempontból, hogy a könyvjegyek legszebb darabjai már a kezdetekben rangos művészek keze alól kerültek ki. Albrecht Dürer (1471-1528), Lukas Cranach (1472-1553), a fiatalabb Hans Holbein (1497/98-1543), Hans Sebald (1500-1550), Bartel Beham (1502-1540) valamennyien készítettek fametszésű könyvjegyet megrendelésre vagy karáti ajándékként. Dürernek, az ex libris európai nagymesterének több könyvjegyet is tulajdonítanak, közülük ötöt valóban rendeltetésnek megfelelően könyvbe ragasztottak, négyet vagy ötöt pedig ex libris-tervként tartanak számon. Barátja, a közismert Wilibald Pirckheimer számára készített könyvjegy bizonyítéka annak, hogy Dürer egy nagyon körülhatárolt témát kis felületen is képes mesterien ábrázolni.

A XVI. század humanistái körében a könyv és az ember közötti kapcsolat különösen szoros volt. Ebben a korszakban, a könyvgyűjtő és az ex libris-készítő művész között is szinte baráti kapcsolat alakul ki, ez az oka, hogy a XVI. század nagy mesterei sok ajándék ex librist készítenek.

A könyvjegy természetesen eleve nehéz feladat elé állítja a grafikust, akinek pontosan az ex libris kis mérete miatt kell külön hangsúlyt fektetnie a téma tömör megfogalmazására, a térkitöltés kiegyensúlyozottságára. Szinte minden nemzet hozzájárul a maga kiemelkedő ex libris-készítőin keresztül e kisgrafikai műfaj művészi jelentőségének növeléséhez.

A francia művészek közül szintén sokan foglalkoztak ex libris-készítéssel is: Francois Boucher, Hubert Francois Gravelot, Moreau le Jeune, Pierre Philippe Choffard és mások.

Svájcban olyan neves készítőket találunk, mint például a solothurni Georg Sickingen vagy a zürichi Conrad Meyer.

A XVIII. század második felében Berlin, Lipcse, Drezda zárkózik fel a legjelentősebb európai ex libris-metropolisok közé. Ismert művészek, Adam Friedrich Oeser, Johann Martin Berningerroth, Johann Michael Stock neve fémjelzi a korszakot. A kisgrafika jeles művelői: az augsburgi Esaias Nilson, a nürnbergi Martin Tyroff és a Svájcban alkotó Johann Striedbeck sok szép ex librist metszenek.

A lengyeleknél Jan Fryderyk Mylius és Daniel Chodowiecki alkotnak maradandót.

A magyar könyvgyűjtők számára szép rézmetszetes lapokat készít a Bécsben élő orosházi Tzeter (Czetter) Sámuel, a kolozsvári Nagy Sámuel, a pozsonyi származású Junker Keresztély, a budai Binder János Fülöp. A korszak ex libris-termésének gazdagságát jelzi, hogy csak a XVIII. századból közel 200 magyar könyvjegyet tart számon a szakirodalom.

Arra is van példa, hogy neves „műkedvelők” is belekontárkodnak a könyvjegy-készítés mesterségébe. A XVIII. század 60-as éveiben a fiatal Goethe például két ex librist is készít. Egyiket az akkoriban szívéhez közel álló Kätchen Schönkopfnak szánja, hogy a lány a tőle kapott könyvekbe ragassza a kis metszetet, a másikat a lány apjának készíti. Ez utóbbit a foglalkozásokra utaló könyvjegyek közé sorolhatjuk, minthogy a könyvtulajdonos vendéglős foglalkozására utaló motívumok (butéliák) díszítik.

A XVII. századtól mind gyakrabban találkozunk olyan lapokkal, melyeken a készítő nem tüntette fel a nevét. Ez valóban megnehezíti az ex libris-készítésre is vállalkozó grafikus művészek számbavételét. Pontatlanságot eredményezhet a készítés helyének (ország vagy város) egyértelmű meghatározása, annál is inkább, mivel az egyes művészek több országban is tevékenykedtek. Gyakrabban költöztek egyik városból a másikba, mint általában a jelenkor embere.

Ha az ex libris félezer éves gyakorlatát áttekintjük, a művészi kivitelezést illetően a szerencsés kivételektől eltekintve, már az 1600-as évektől kezdődően a hanyatlása bizonyos jeleit észlelhetjük. Ez egyrészt abból adódik, hogy az előző századokban a nagy mesterek keze alól kikerült ex librisek domináltak. A XVII. századtól kezdve mind több másodrangú grafikus dolgozik megrendelésre. A különböző nemzetek neves művészei mellett sok olyan készítő van, akiknek a munkái egyértelműen az ex libris-művészet hanyatlását illusztrálják. Ehhez járul az is, hogy a könyvjegyeken használt motívumkészlet inkább a mennyiség, mint a minőség irányában gazdagodik. Amint a tulajdonos személye kezd háttérbe szorulni, s a művész szabadon válogathat a saját érzéseit, gondolatait kifejező szimbólumok között, fennáll túlzott szubjektívizmusának, a kis helyre tömörített emblémák, motívumok fölösleges összezsúfolásának veszélye.

Korszakok, stílusok

Az ex libris a korszellemet, a korízlést is tükrözi. Fejlődéstörténetében nemcsak a grafikai technikák változását követhetjük nyomon, hanem a különböző korszakok művészi stílusirányzatait is, a gótikától, a reneszánsztól kezdve a barokkon, rokokón, empire-on keresztül, egészen a huszadik század különböző stílusirányzataiig.

A stílusváltozások már a heraldikus címereken is jól láthatók. A XV. századi németországi fametszetes ex libriseken a *gótika* stílusjegyei uralkodnak. Egyre gazdagabb lesz a címer járulékos elemeinek rajza. Később, a pompás díszítésű *reneszánsz kori* heraldikus ex librisek mellett megjelennek a korszak stílusjellemzőiben gazdag témás ex librisek is. Sőt, ebből az időszakból maradt fenn néhány könyvgyűjtő egyazon kötetbe ragasztott kétfajta könyvjegye is: elől egy díszes címeres a könyv végén pedig egy impozáns, portrés ex libris. A reneszánszban nagyobb hangsúlyt kap a művészi szempont. Németországban az ex libris-művészet ekkor éri el csúcspontját, a könyv művészet nagy pártolója, I. Miksa császár idején a legnevesebb művészek készítik a könyvek illusztrációit. Hans Schöuffelein, Hans Springinklee művészi kivitelezésű ex librisek készítésére is vállalkoznak.

A reneszánsz elmúlásával a címeres ex libriseken is uralkodóvá válnak a *barokk* stílus nehezkesebb, zsúfolt díszítőelemei. Az új stílus érezhetően befolyásolja az ex libris formavilágát is, meghatározza motívumkincsét. Gyakori a díszes architektonikus keretek alkalmazása, talán a korszak építőkedve kap hangsúlyt ezeken a lapokon. A címert körülfogó díszítéseken a korszakra jellemző kagylós-növényes-emberalakos motívumok túlzott használatával találkozunk. Az ekkor született nem címeres ex librisek még tágabb lehetőséget biztosítanak a művészeknek, minthogy ez esetben még a heraldikai szabályok sem kötik a művészt, az alkotó szabadon válogathat a művészi megoldások között. Ahogyan a könyvgyűjtők, azaz az ex libris-megrendelők táborá szélesedik, úgy gazdagodik a könyvjegyek motívumpalettája is. Valóságos allegorikus kompozíciók, zsánerképek kerülnek ki a művészek keze alól. A XVII. században használatos díszítőelemek egy része holland eredetű, de sok felkapott virág- és növény-motívum a francia művészek (Jean Baptiste Monnoyer, Jean Vauquer) hatását érezteti. A *rokoko* légies könnyedséget, szépséget hoz a címer járulékos díszjelei közé, a címert körülvevő díszkeretek kivitelezésében. E korban különösen a franciák jeleskednek. Hogy a francia arisztokrácia túlfinomult esztétikai igényeit kielégítsék, rendkívül finom vonalú könyvjegyeiken teljesen más díszítőformákat alkalmaznak, mint például a német grafikusok, akiknek a rokoko korszak derűs pajzanságát valami módon a német polgárság józan, szárazabb ízlésvilágához kellett illeszteni. A *felvilágosodás* racionalizmusa a képzőművészetben is érezteti hatását. A világosság századában az ex libris-készítés divatjának rohamos terjedését egyértelműen a könyvtárteremtés Európa-szerte ekkortájt meghonosodó gyakorlata eredményezi. Ezért olyan gazdag ebben a korszakban szinte minden európai ország ex libris-termése. A magánmegrendelők könyvjegyei mellett egyre több intézményi ex libris születik. A lengyelek neves grafikusai, Jan Fryderyk Mylius például ekkor készíti el az első lengyel nyilvános könyvtár, a Zaluski Könyvtár ex librisét.

A művészettörténet valamennyi korszakának jellegzetes motívumai fellelhetők az ex libriseken, azaz azok formakincsében. A XVIII. század végén a heraldikus ex libriseken például a *copf stílus* jegyeiként jelennek meg az emlékoszlopok, a díszes urnák és a koszorúk.

Észak-Amerikában ex librisekkel a XVIII. század második felében jelentkeznek a rézmetszéssel is foglalkozó művészek. A tehetős könyvgyűjtők ezt megelőzően Angliából rendelték meg könyvjegyeiket, ahol a század közepén mindenekelőtt a bútortervezésben térhódító *Chippendale stílus* már az ex libriseken is érezteti hatását. Emellett azonban az antik felé orientálódó, szigorú zártsággal készült könyvjegyek is készülnek. Általában nemcsak az angol, de az olasz arisztokrata könyvgyűjtők is szívesen rendelnek olyan lapokat, amelyekre az antik témák klasszicizáló átültetése jellemző. Az *empire stílus* Franciaországból indul hódító útjára, s a kisgrafikában, jelesül az ex libris-művészetben is érezteti hatását.

A történelmi változások, a társadalomban bekövetkező lényeges módosulások talán egyetlen korszakban sem hatottak annyira az ex libris fejlődésére, mint a XVIII-XIX. század fordulóján. Mi a magyarázata ennek? Franciaországban például az ex libris-igénylők elsősorban a főrangú egyháziak és világiak, a forradalom után azonban pontosan a művészeteket pártoló, támogató főrangú osztály pozíciói gyengültek meg. Németországban nem ez történik, de a társadalmi-gazdasági változások itt is az egész könyvkultúrát befolyásolják. A XVIII. század bibliofil szokásait az iparosodó, technicizálódó társadalom teljesen másfajta könyvigénye váltja fel. Úgy tűnik, hogy a gyengébb papírral, lényegesen igénytelenebb külsővel megjelenő és sokkal olcsóbban előállított könyvek már nem is érdemelnek ex librist. Természetesen nem egészen erről van szó. A korszak elején a nagyobb mennyiségben megjelenő egyszerű tipográfiai könyvjegyek teljesen megfelelnek a polgári könyvgyűjtők igényeinek. Az ex libris-fajták szinte mindegyike majd mindenütt tovább él, hiszen ekkor is születnek heraldikus könyvjegyek, mint ahogy témás lapok is. Így a XIX. század közepére a *biedermeier* behatol az ex libris világába is.

Németországban Ludwig Richter, Hugo Bürkner és Rudolf Seitz könyvjegyei ismertek. Ez a historizmus időszaka, amely igyekszik az antiktól a rokokóig mindent utánózni, anélkül, hogy sok újat sikerülne az előzőhöz hozzáadnia.

Az ex libris kezdi feladni eredeti rendeltetését, útja elválik a könyvtől, s az egész Európában meghonosodó gyűjtési divat ettől kezdve egészen más szempontokat tűz ki a könyvjegykészítés elé. Ennek az időszaknak a könyvjegy-termését szinte teljes egészében a kisgrafikai művészet szemszögéből kell görcső alá venni, így azonban ellentmondásba keveredünk, mert léteznek olyan vélemények, amelyek szerint például a német ex libris történetében az 1890-1925 közötti korszakot a könyvjegy *arany korszakának* lehet tekinteni. E nézet propagálója is természetesen az alkalmazott grafika szempontjából vélekedik így. Mások egyértelműen úgy gondolják, hogy az ex libris hanyatlását pontosan az ex libris könyvtől való elszakadása, különálló élete okozza, hiszen azzal, hogy a könyvjegy hozzáértők és amatőrök kezéből ide-oda vándorló cseretárggyá válik, illetve egyre több névtelen készítő fog hozzá a látszólag könnyű grafikai műfaj műveléséhez, a század elején elég sok gyenge minőségű lap születik.

Természetesen a XIX-XX. században is készülnek azért valódi rendeltetésüknek megfelelő, a könyvtulajdon megjelölésére szolgáló ex librisek, sőt - az *avantgard* és az *absztrakt* kivételével - a divatos stíluskorszakok jegyeit viselő heraldikus könyvjegyek is. Az egész európai ex libris-termésre igaz, hogy a XX. század folyamán magas művészi igénnyel készített lapok is születnek. Egyébként minden korszakra jellemző, hogy a hullámvölgyekből és csúcsokról származó ex libris-termés a kisgrafika és a könyvtörténet figyelemre méltó hozadéka.

A könyvjegyművészet az a grafikai műfaj, amelyik ornamentikájával hűségesen követi a különböző stíluskorszakok jellegzetes formakincsének alakulását. Az egyes ex librisek uralkodó stílusjegyei sokszor segítenek a készítés időpontjának megközelítő meghatározásában. A művészeti irányzatok, stílusok szakavatott ismerői a francia ex librisek esetében például felismerik a Henrik-stílus (1589-1610), XIII. Lajos-stílus (1610-1643), Régence-stílus (1715-1723), XVI. Lajos-stílus (1774-1793), vagy akár a forradalmi stílus (1793-1804) jegyeit, s ezek segítségével állapítják meg, hogy mikor készülhetett a könyvjegy. Az exlibrisológusok az angoloknál is elvégezték a korszakok behatárolását. Eszerint például az 1750 körüli heraldikus ex librisek jacobean, az 1780 körüliek Chippendale-stílusban készültek. Az 1700-1830 közötti időszakban készültek a könyvtárbelsőt ábrázoló angol ex librisek, 1740-1790 között az allegorikus, míg 1780-1800 között a tájképes ex librisek. Ha az ex librisek korszakolása nem is ilyen egyszerű, az biztos, hogy a művészeti stílusok meghatározó jegyei beépülnek az egyes országok ex libriseinek díszítőelemei közé is, jelezve a készítés hozzávetőleges korát.

A XIX. század végén, majd a XX. század elején a heraldikának - mint a történelem segédtudományának - is szerepe van abban, hogy a figyelem kezd az ex libris felé fordulni. Friedrich Warnecke Németországban 1869-ben létrehoz egy heraldikai társaságot, és ezzel megkezdődik a címeres ex librisek vizsgálata, tanulmányozása. Warneckén kívül olyan exlibrisológusok, mint Leiningen-Westerburg vagy Walter von zur Westen alapvető munkái segítik a gyűjtőket. A XIX. század végén egymás után jönnek létre az *ex libris-társaságok*: 1890-ben Angliában és Hollandiában, 1891-ben Németországban, 1893-ban Franciaországban, 1896-ban Amerikában. A társaságok arról is gondoskodnak, hogy tagjaikat megfelelő színvonalú szakfolyóiratokkal lássák el. Magyarországon néhány éves késéssel indul be ez a folyamat: az Iparművészeti Múzeum 1903-ban rendezett ex libris-kiállítást, 1909-ben jött létre a *Szent György Céh*, amelynek grafikai szakosztálya kiállítások szervezésével próbálta segíteni az ex libriszel való foglalkozást. Folyóirata, a *Gyűjtő* ugyancsak sokat tett a műfaj fejlesztéséért.

Ex libris-fajták

Az átfedések és a kezdetek pontos megállapításának buktatóit elkerülendő, a könyvjegy évszázados útjának rövid áttekintését az egyes ex libris-fajtákon belül végezzük el. A könyvjegyeket két szempont szerint csoportosítjuk: egyrészt a tulajdonoskategóriák szerint, másrészt a könyvjegy formakincse szerint.

Tulajdonoskategóriák

Intézményi ex librisek

Az uralkodói, fejedelmi könyvgyűjtemények mellett a *kolostori bibliotékák* a legrégebbi, egy közösség hasznára létesített könyvtárak. A legelső ex librisek közül sok készült ezek számára. Ugyanakkor egyéni könyvgyűjtőkre utaló könyvjegyeket is találhatunk, könyveik még életükben vagy haláluk után kerültek adományként az illető kolostorba. A svájci Wilhelm Graumeister például mielőtt egy kolostorban helyezte el a könyveit, a kötetekbe piros-ezüst címerét festette be, feltüntetve rajta a készítés dátumát. A legrégebbi 1465-ből való.

A nemzetközi katalógusok jól tükrözik az egyházi intézmények könyvtárai számára készített ex librisek nagy számú jelenlétét a különböző évszázadokban.

A marosvásárhelyi gyűjteményben ugyancsak több kolostori ex libris található. A XVII. századból való a bécsi szervita kolostor rézmetszetes ex librise. Ebben a században készült a „St. Catharina” kolostor számára a Szent Katalin alakját ábrázoló szimbólumos könyvjegy. A bolzanoi domonkosok könyvtárának XVIII. századi ex librisét vallási szimbólumok díszítik. A szimbólumos könyvjegyek mellett itt találjuk a bécsi minimíták rendházának és az ugyancsak bécsi Ágoston-rendi Szent Sebestyén és Rókus kolostor könyvtárának XVIII. századi egyszerű szöveges ex libriseit is.

A szerzetesrendek mellett a különböző *lovagrendek* is készítették ex librist a tulajdonukban lévő könyvek számára. Katalógusunkban a német linzi lovagrend XVII. századi címeres ex librise képviseli ezt a csoportot.

Ismert néhány város számára készült könyvjegy, amelyek között kézi festésű is található. Ilyen például a szlovéniai Celje (Cilli) város számára a XVI. század közepén készült címeres ex libris. Az egyik legelső nyomtatott könyvjegyet Lucas Cranach a württembergi Öhringen város számára készítette: a fametszetes lapot a város védőszentjének, Péter apostolnak félalakos képe díszíti. Gyakoriak az illető város címerét ábrázoló könyvjegyek. A városcímet vagy

valamilyen szimbólumos ábrázolást alkalmazó könyvjegyek mellett egyszerű, szöveges ex librisek is fennmaradtak. Katalógusunkban Giessen német város XVIII. századi ex librise példa erre.

Közhasználatú *könyvtárak* ex libriseire szinte minden periódusból és minden ország gyűjteményéből van példa. A XVII. századi winterthuri (Svájc) polgári könyvtár címeres könyvjegyet latin nyelvű ovális körirat és négyzetes keret dísz veszi körül.

Gyűjteményünk egyik kései darabja például az angliai Bedfordban található, egy cisztercita kolostor helyén épült közhasználatban lévő kastélykönyvtár számára készült címeres ex libris.

Az európai szakirodalom több neves *tanintézet*, *egyetem* számára készített könyvjegyet említ. Egyik legrégebbi az ingolstadti Művészeti Fakultás 1482-ből származó címeres-alakos ex librise. A németországi ansbachi Karl Alexander Gimnázium címeres könyvjegye a XVIII. században készült. A bécsi császári királyi technikai főiskolának (*Bibliothek der k. k. technischen Hochschule in Wien*) nyomdai ex librise volt. A budai egyetemi könyvtár könyvjegye a marosvásárhelyi gyűjteményben is megtalálható. Központi alakja Apolló, kezében az óbudai egyetem címerével, rajta Mária Terézia névbetűivel. A költészet védnökének lábánál a tudományok és a művészetek szimbólumai láthatók.

A Csernovici Császári Királyi Egyetemi Könyvtár német és román nyelvű változata is megtalálható a katalógusban.

A kolozsvári református kollégium új könyvjegyet Köpeczi Sebestyén József rajzolta. A kollégium főnixmadaras címerét szép reneszánsz díszítésű, olasz koszorús keret fogja körül. Az ex libris felirata latin nyelvű.

A XIX. század végére a legtöbb európai nemzet jelentősebb közgyűjteményének könyvanyagát általában igyekeztek az illető intézmény számára készített ex librisselel ellátni. Ekkor készült például a híres holland Museum Meermano-Westreenianum könyvjegye.

Gyakoriak az olyan heraldikus vagy témás ex librisek, amelyek eredetileg egy-egy nyilvános közgyűjteménnyé lett könyvtár *alapítója* számára készültek. Amennyiben a tulajdonos saját címerét ábrázolják, és a feliratból sem lehet következtetni, hogy az ex librist egy közgyűjtemény kötetei hordozzák, figyelmesen kell eljárni a könyvjegy besorolásakor. Példaként szolgálhat a katalógusunkban is szereplő két jelentős magyar könyvtáralapító számára készült ex libris. Az egyik gróf Széchényi Ferenc számára készült 1786 körül, tehát még mielőtt a Magyar Nemzeti Múzeum és Könyvtár alapítója a nemzet szolgálatába állította gyűjteményét. A római veterán romantikus környezetben, a kisméretű Széchényi-címer előtt áll. A könyvjegy felirata - *Ex Bibl. Com. Franc. Széchényi* - semmit sem árul el abból, hogy közösségi használatra szánt gyűjtemény ex libriséről volna szó. A másik ex libris a gyűjteményét ugyancsak a publikum hasznára bocsátó gróf széki Teleki Sámuel könyvjegye. A négy változatban is elkészített címeres könyvjegy minden valószínűség szerint 1802, tehát a marosvásárhelyi Teleki Téka megnyitása után készült, hiszen csak 1820-1822 között került a könyvekbe. Mégsem jelzi semmi, hogy nem egy pusztán személyes használatra metszett könyvjegyről van szó, hiszen felirata az általában ilyen céllal készült címeres ex librisek felirataihoz hasonló: *Ex Bibliotheca Sam. S. R. I. Com. Teleki de Szék.*

A magyar testületi könyvtárak ex librisei közül a XVIII. századból maradt ránk néhány szép darab. Említésre méltó a pálosok pesti rendházának címeres ex librise. A levélfüzérrel körülvett címert két oldalról angyalfigurák tartják, alul a készítés éve olvasható. A zirci apátság könyvjegyet 1795-ben metszték.

A marosvásárhelyi gyűjtemény egyik legnagyobb példányban előforduló ex librise a helyi ref. kollégium könyvtára számára készült. Ennek az intézményi könyvjegynek három változata is ismert, mindhárom központi motívuma az iskola emblémája: kerek virággirland közepén szárnyas angyalfigura. Ez a jobbában író tollat, baljában nyitott könyvet tartó angyal, melyet egykor az iskola pecsétjére is rávéstek, a tudást és a tanulást szimbolizálja. Eredetijét még az 1671-ben Sárospatakról elűldözött tanárok és diákok hozták magukkal Marosvásárhelyre, majd kevés változtatással az 1718-tól az egyesített sárospataki-marosvásárhelyi kollégiumi rangra emelt iskola pecsétje lett, s 1948-ig, a kollégium felekezeti jellegének megszűntetéséig használták. A pecsét nyomó angyalalakja az iskola címerévé vált, s mint ilyen került ex libris-ként az 1858-as könyvtárrendezés alkalmával a kollégium könyveibe. A három különböző méretű ex libris felirata - *A Maros Vásárhelyi ev. ref. főiskola könyve* - az egyik könyvjegyen kevéssel módosul (*e. r.* rövidítés található az *e. ref.* helyett). A feliratot és az angyalfigurás emblémát körülfogó nyomdai díszkeret motívumai is eltérőek.

Az 1832-ben létrejött marosvásárhelyi kaszinó könyvtárának ex librise egyszerű mintás keretben található.

Ajándékozási, adományozási ex librisek

Már a legkorábbi időkből maradt ránk ebbe a csoportba tartozó könyvjegy. Előfutárai azok az ajándékozási lapocskák, amelyek színes kis miniatúrákkal jelzik egy-egy kéziratot könyv odaajándékozásának tényét. Egyik szép korai lap az ausztriai Knittelfeld papjának, Jakob Geroldnak az ajándékozási ex librise: az 1481-ben készült kézi festésű lap az Istenanya előtt térdeplő Geroldot ábrázolja, a felirat latin nyelvű szövege szerint a lelkész a kéziratot mise-könyvet templomának ajándékozza. A következő századból, a sokszorosító eljárás feltalálása utáni időből is maradt ránk kézi festésű ajándékozási ex libris. 1583-ban például egy ilyen lapot ragaszt Wolfgang Jöchlinger jogtudós abba a kézírásos evangéliumba, amelyet a grazi jezsuitáknak ajándékoz.

Az első sokszorosított eljárással készült adomány ex libris egy kis fametszetes lap, amelyet 1480 körül ragasztottak a buxheimi karthauzi kolostornak adományozott könyvekbe. Egyes vélemények szerint ez a fajta könyvjegy inkább az *emlékeztető lapok* (Memorienblätter) kategóriájába tartozik, semmint az ex librisek közé, ezzel szemben talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, minthogy a könyv egykori tulajdonosára utaló könyvjegyről van szó, egyértelműen az ex libris feladatkörét látja el. Az ex libris történetének szinte minden szakaszából maradt ránk ilyenfajta könyvjegy.

A nagyobb közgyűjtemények egyik legáltalánosabb gyarapodási módja a különböző magán-személyek tékáinak, vagy a felszámolt, kisebb testületi könyvtárak anyagának bekebelezése. Az ajándékozás, illetve a vétel tényének rögzítését, a proveniencia megjelölését a kötetekbe ragasztott *adomány ex librisek*, illetve *emlék ex librisek* szolgálták. Egy részüket maga az adományozó készíteti, másokat az adományt befogadó könyvtár, így állítva emléket a könyvhagyatéknak egykori tulajdonosának. Az adomány ex librisek előfutárainak tekinthetők a kötetstáblára nyomott supralibros formájában megjelenő emlékjegyek, melynek a magyar könyvtörténet egy rendkívül szép változatát tartja számon: Bánffy György ezüstműből, remek ötvösmunkával készült címerét, mely a váradi biblíának azt a példányát díszíti, amelyet a szolnok-dobokai főispán 1722-ben a kolozsvári református egyháznak ajándékozott. A kerek címer latin nyelvű körirata az adományozásnak állít emléket.

Az ajándékozási ex libriseken legtöbbször az *ex dono* vagy *ex-legato* latin kifejezések után következik az adományozó neve. Sok ilyen könyvjegy található ma is a bázeli, zürichi, grazi egyetemi könyvtárak hatalmas gyűjteményeiben, melyek jó szolgálatot tesznek a könyvtárak

eredettörténetének összeállításában. A régi magyar ex librisek között is találunk adományozási, azaz emlékkönyvjegyeket. Vannak közöttük címeresek, illetve szimbólumos, és egyszerű szöveges könyvjegyek is. Peschko Mihály kollégiumi rektor 1757-ben készítteti a tudományokra, az élet mulandóságára utaló jelképekkel díszített ajándékozási könyvjegyét. Hermann Ágoston csanádi apát adomány ex librise pedig az ajándékozó főpapi jelvényekkel övezett címerét ábrázolja. A legtöbb emlék ex libris egyszerű nyomdai úton előállított könyvjegy. A berlini egyetem magyar hallgatói például 1842-ben magyar könyvtárat alapítottak. A könyvekbe latin nyelvű szöveges adomány ex librist ragasztottak. Az adományozás tényére utaló szöveget hullámos tipográfiai vonal keret övezi. Jacopo Gelli olasz ex libris-katalógusában ír le egy érdekes magyar vonatkozású adomány ex librist. Türr István, Garibaldi tábornoka, aki legendás vállalkozásai során sok helyen megfordult, olaszországi tartózkodása idején könyveit az olasz hadseregnek adományozta. A leírás szerint az ex libris az *ST* monogram mellett ajándékozási utaló olasz nyelvű szöveget tartalmaz. A XIX. század végén készült a neves magyar etnográfus és geográfus Xantus János egyszerű keretbe foglalt ajándék ex librise.

Az emlék ex libris nem mindig tartalmaz azonban adományozásra, vásárlásra utaló információkat. Gyakran csak a név és egy évszám található rajta, ez esetben kiegészítő adatok - a befogadó közgyűjtemény gyarapodástörténetének ismerete - szükséges a kérdés tisztázásához. Erre példa Kossuth Lajos emlékkönyvjegye: a lombkioszorús, fektetett ovális keretben csak a név és az 1894-es évszám található. Az Országos Széchényi Könyvtár ezzel az ex libriszel látta el Kossuth könyvtárának megvásárolt köteteit.

A Teleki-Bolyai Könyvtár adomány ex libriseinek sorát a gyűjtemény legrégibb darabja, szathmári Paksi Mihály 1568-ból való könyvjegye nyitja meg. A sötétvörös alapra ezüst betűkkel nyomott latin szöveg szerint Paksi jötevőinek ajándékozta a könyvet, akik segítségével a wittenbergi akadémiára mehetett tanulni.

A XX. századi ajándékozásokról a gyűjtemény újabb adomány ex librisei tanúskodnak. A Francia Köztársaság kormányának könyvajándékát jelzi egy 1924-ből való könyvjegy. II. Károly román király könyvajándékára utal egy Bukarestben, 1934-ben készült nyomtatott ex libris. A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda 1940-ben ajándékozási ex libriszel ellátott könyveket küld Erdélybe. 1947-ben a Magyar Köztársaság a kolozsvári Bolyai Egyetem ifjúságának adományoz könyveket, melyekből a marosvásárhelyi gyűjteménybe is bekerült néhány darab. Halász József marosvásárhelyi bankigazgató 1200 kötetes könyvtára leánya ajándékaként került a Teleki-Bolyai Könyvtárba, amint ezt az 1972-ben készült könyvjegy jelzi. Úgy látszik, egy dolog a történelmi változások között is változatlan maradt: a kultúra könyveken keresztül történő terjesztésének hagyománya.

Jutalom ex librisek

A régi könyvtárak könyvei között sok olyan kötet akad, amelyekben elsősorban hajdani iskolák jutalomkönyveibe ragasztott ex librisek őrzik az egykori tulajdonos nevét. Ezek a kötetek általában a közgyűjteményeknek adományozott személyi tékák anyagából kerültek be.

Európában szinte mindenütt évszázados szokás volt, hogy a jól tanuló diákok, a pályázatok nyertesei munkájuk jutalmaként könyvet kaptak, amelyekbe általában egy nyomdai úton előállított lapocskát ragasztottak be, amely ettől kezdve könyvjegy funkciót is kapott. Legtöbbször egy egyszerű, mintás keret fogja körül a latin vagy nemzeti nyelvű szöveget, amely a jutalmazott diák-könyvtulajdonos neve mellett az adományozó oktatási intézet vagy máskor a jutalmat odaítélő alapítvány nevét örökíti meg. Ezek az ex librisek könyvtártörténeti jelentőségük mellett iskola- és oktatástörténeti szempontból is figyelmet érdemelnek. Az egyik legelső magyar vonatkozású jutalom ex libris latin nyelvű szövege arra utal, hogy 1795-ben az

esztergomi bíboros érsek Batthyány József a budai főgimnázium tanulóit ajándékozta meg könyvekkel. Díszesebb az a rézmetszetes adomány ex libris, amellyel Mossóty Institoris Mihály ref. lelkész látja el a pozsonyi ev. líceum diákjainak szánt könyveket.

A marosvásárhelyi gyűjtemény legszebb jutalom ex librise a gyűjtemény legnagyobb formátumú könyvjegye is egyben, hiszen a folió nagyságú kötet egy egész lapját kitölti. Az ex libris latin nyelvű szövege szerint a szép Hérodotosz-kötetet az amsterdami nyilvános gimnázium második osztályos diákja, a holland David Franesse kapta 1722 októberében jutalomkönyvként. A könyvjegy érdekessége az, hogy a rajta látható Amsterdam városcímer az első kötéstáblán supralibrosként is szerepel, a kötetet tehát eleve a megjutalmazott diák számára kötötték be.

A marosvásárhelyi katalógusban találunk még néhány jutalomkönyvben lévő ex librist. Kováts József nagyenyedi tanár a kollégium jól tanuló diákjai megjutalmazására alapítványt hozott létre. Az 1839-es tanévben kitüntetett egyik diák jutalomkönyvébe ragasztották az egyszerű nyomdadíszekkel keretezett latin nyelvű ex librist. Teleki Sámuel könyvtáralapító kancellár jó tanulók megsegélyezésére létrehozott alapítványából kapja Dósa Miklós marosvásárhelyi kollégiumi diák 1854-ben a jutalom ex librisszel ellátott könyvet.

Foglalkozásra utaló ex librisek

Ebbe a kategóriába azok a könyvjegyek tartoznak, amelynek motívumai, szimbólumai a könyvtulajdonos foglalkozására utalnak. Ezek a szimbólumok gyakran egyéni módon épülnek a könyvjegy motívumai közé. Előfordul, hogy a könyvtulajdonos címere már eleve ilyen jegyekre épül, de előfordulnak a nem heraldikus, azaz a témás ex librisek között is.

Egyik legelső darabja a neves reneszánsz művész, Lucas Cranach keze alól került ki. Az 1509 táján készült színes fametszetes könyvjegyet Dietrich Bloch neves orvosprofesszor számára metszi a művész. Az ábrázolás középpontjában a középkorban az orvosok és gyógyszerészek védőszentjének tartott két mártír, Cosmas és Damian áll, kezükben az orvosfoglalkozásra utaló eszközöket tartanak. Ez a könyvjegy egyébként a beszélő ex librisek csoportjába is besorolható, ugyanis a fametszet másik motívuma, a tulajdonos névjelentésének megfelelően (Block) egy görcsös tölgyfatörk.

Egy foglalkozásra utaló, szintén korai könyvjegyet a Dürer iskolájához tartozó Hans Springinkleenek tulajdonítanak. A XV. század végén, a XVI. század elején élő neves asztrológus, asztro-nómus Georg Tannstetter számára 1516-ban készíti a művész az égbolt és a csillagok ábrázolásával a könyvtulajdonos foglalkozását jelző ex librist.

A XVIII. századtól különösen a közrendű könyvgyűjtők körében gyakori a foglalkozásra utaló könyvjegyek használata. A jogászmesterségre utaló mérleg, a mérnökmesterséget szimbolizáló mérőműszerek, a gyógyszerészmesterséget felidéző, orvosságos kehely köré csavarodó kígyó motívumai jelennek meg a nem heraldikus könyvjegyeken.

Az egyháziak névjegyein általában keresztény szimbólumokat, a bibliai helyek megjelölését, vagy éppen a bibliai idézetek megjelenítését találjuk. Katalógusunk egyik szép darabja a XVII. század második felében, a XVIII. század elején tevékenykedő német teológus, Gottfried Lomer számára készült. Egy név nélküli ex libris keresztény jelképei és locusai, ha nem is a tulajdonos egyházi foglalkozását, de mindenképpen bibliás műveltségét jelzik.

Házastársi ex librisek

Ezek legelső változatait már a könyvnyomtatás előtti korszakban is megtaláljuk. Mátyás király és Beatrix királyné címerét például gyakran festették egymás mellé a corvinákat díszítő motívumok közé, mintegy jelezve a házastársak közös tulajdonjogát. A fametszéssel előállított legelső ex librisek között említhető Albrecht Dürer híres házastársi könyvjegye, amely a reneszánsz számos jegyét viseli magán. Dürer ezt az ex librist barátja, a neves nürnbergi humanista patrícius, Wilhelm Pirckheimer és felesége, Crescentia Rieter számára készítette, minden bizonnyal az asszony 1505-ben bekövetkezett halála előtt. A házastársak címereit állítja az ábrázolás középpontjába, melyeket gazdag növényi díszítés és angyalfigurák fognak körül. Házastársi címer díszíti Bernhard von Rohrbach és Elke Holzhausen ex librisét, valamint a bajor Wilhelm Zell és felesége 1479-ben készült könyvjegyét.

A marosvásárhelyi gyűjtemény egyik legszebb darabja egy XVII. század elejéről származó házastársi ex libris. Zakarias Geizkofler von Gailenbach osztrák könyvtulajdonos felesége, Maria von Rehelingen nevét is feltünteti gazdag díszítésű címeres könyvjegyen. A műfaj századokon átívelő divatját jelzi gróf Haller Istvánné XX. századi ex librise, amelyen ugyancsak egymás mellett van a férj és a feleség címere.

Női ex librisek

A különböző nemzetek ex libris-katalógusainak közös jellemzője, hogy a régi könyvjegytulajdonosok között viszonylag kevés a nő. Ez nem jelenti azt, hogy egyáltalán nem találkozunk női nevekkal vagy címerekkel, de nagy részük házastársi ex libriseken, férjük mellett jelenik meg.

Az is igaz, hogy női neveket már a legelső ex libriseken is találunk: az egyik legrégebbi német ex librisen éppen egy asszonynev olvasható. Ez valójában az adomány ex librisek közé sorolható, hiszen a könyvjegy azt jelzi, hogy a könyvgyűjtő asszony, Radigunde Eggenbergerin a buxheimi kolostornak ajándékozta könyveit. Az egyik legelső holland ex libris megrendelője szintén asszony: Anna van der Aa, aki 1597-ben készítet magának könyvjegyet.

Természetesen vannak korszakok és nemzetek, ahol a könyvgyűjtés a nők körében is látványosan terjed, gyakran azonban divatként foglalkoznak vele. Franciaországban XV. Lajos korában például különösen terjed a könyvbeszerzés, s az ex libris használatának divatja. Ismeretes, hogy Mme Pompadournak, Dubarrynak, s magának Marie Antoinettnek is volt ex librise. Egyes vélemények szerint egyeseket közülük nem annyira az olvasás szeretete, mint inkább a vetélytárs utánzása, a lemaradástól való félelem indított a könyvgyűjtésre, a saját könyvjegy megrendelésére. Az elmúlt századok európai ex libris-hagyatéka ennek ellenére jó néhány női könyvgyűjtő valódi bibliofil érdeklődését bizonyítja: Maria Anna Carolina, a rajnai Pfaltz grófnőjének hercegi címert ábrázoló könyvjegye például egy nagyobb gyűjtemény számára készült.

A XVIII. századi magyar ex libris-örökség sem tart számon sok női ex librist. A budapesti Iparművészeti Múzeum 1903-as kiállításán ebből a korszakból mindössze Széchényi Karolina és az író Fekete János felesége, Eszterházy Jozefa grófnő könyvjegyeit láthatta a közönség.

Kétségtelen, hogy a legtöbb női ex libris a XIX. század végéről, a XX. század elejéről való. Az 1903-as kiállításon a XIX. század 13 női könyvtulajdonosának ex librisét állították ki.

A marosvásárhelyi könyvtár ex librisei között 12 női könyvjegyet találtunk. A 236 darabot számláló gyűjtemény több mint 5%-a tehát ebbe a kategóriába tartozik. A gyűjtemény becses darabja Anne Thérèse Philippine D'Yve belga grófnő XVIII. századi könyvjegye. Az erdélyiek

közül az a két, Bethlen Zsuzsanna nevét viselő könyvjegy a legrégebbi, amelyek lényegében a házastársi ex librisek kategóriájába tartoznak, mivel a Bethlen-címer mellett ott van a férj, a könyvtáralapító Teleki Sámuel címere is, sőt az ex librist megrendelő házastárs a szövegbe felesége neve mellé a *Teleki Sámuelné* pontosítást íratja fel. Azt azonban joggal állíthatjuk, hogy a Bethlen Zsuzsanna könyveibe beragasztott ex librisek 1797-ben bekövetkezett haláláig tartó komoly könyvészkedésére utaló jegyek.

A gyűjteményben az erdélyi női könyvjegyek néhány szép, egyszerű darabjával találkozunk. Van közöttük a kötéstábla belsejére préselt név, pecsét vagy bélyeg ex libris és nyomtatott könyvjegy. Egyik legszebb példánya Wesselényi Kata erdélyi könyvgyűjtőnő XVIII. századi könyvjegye. Meg kell azonban állapítanunk, hogy a XIX-XX. századi darabok jelentősen kitolják a hagyományos erdélyi női bibliofília határait.

Az ex librisek formakincse

A könyvjegy megjelenítési kategóriáit az ex libriseken használt formaelemek határozzák meg. Eszerint vannak heraldikus, témás, azaz szimbólumos, és egyszerű szöveges ex librisek. Természetesen látni fogjuk, hogy itt sem élesek a határvonalak, hiszen ismerünk olyan szimbólumos ex libriseket is, amelyeken a tulajdonos címere is megtalálható.

Címeres ex librisek

Ez a könyvjegyfajták leggazdagabb csoportja. Bármely ország ex libris-katalógusát üti fel az érdeklődő, láthatja, hogy különösen a régi könyvjegyek nagy része heraldikus.

A lovagi intézmény kialakulását követően, a XII. századtól kezd meghonosodni a címer, amely alkalmasnak bizonyul a tulajdon megjelölésére is. A kezdetektől használják építményeken, értékesebb ingóságokat - fegyvert, kupát, gyűrűt - jelölnek meg vele. Természetes tehát, hogy a könyvtulajdonos is ezt fogja használni possessorjegyként. A címer így lesz századokon keresztül uralkodó témája az ex librisnek. A kódexekbe kézzel festett ex libriseken, a legelső fametszésű és kézzel színezett könyvjegyeken, a későbbi, különböző grafikai eljárásokkal sokszorosított lapokon egyaránt megjelenik.

Olaszországban például már a XIV. század elején készültek pergamenlapra festett címeres ex librisek. Egyik legszebb példánya ezeknek egy 16 cm hosszú és 13 cm széles háromszögű lap, amely négy arany lilium alatt zöld és piros vonalakkal áthúzott arany oroszlánt ábrázol egy keresztben.

A magyar címeres ex librisek sorát az a könyvbe nyomtatott, még nem mozdítható könyvjegy nyitja meg, amelyet Thuróczy János Augsburgban, 1488-ban megjelent *Krónikájában* találunk. Mátyás király és Beatrix királyné jellegzetes kerek címerét ábrázolja, amelyet a magyar korona tartományainak címerei fognak körbe.

A legelső *nyomtatott heraldikus ex librisek* a könyvnyomtatás feltalálása után néhány évvel Dél-Németország területén készült fametszetek. Legismertebb közülük egy 1480 táján készült könyvjegy, amelyen egy szárnyas angyalfigura tartja kezében a kék címerpajzsot, rajta orrában karikát viselő, ezüst színű ökörrrel. Az ex libris-„ősnymtatvány”-ként számon tartott címer Hildebrand Brandenburg biberachi patrícusé, aki ezzel a címerrel ellátott könyvei közül néhányat 1490-ben a buxheimi karthausi kolostornak adományozott.

Az egyik legelső magyar címeres ex libris Joannes Derscham számára készült, akinek eredetileg Besztercebányán gyűjtött könyvei 1570 táján a bécsi császári könyvtárba kerültek, így valószínűleg négy különböző változatban készített ex librise is oda kerülhetett.

A címeres ex libriseknek több fajtája létezik. Vannak olyanok, amelyeken csak a címerpajzs, másokon sisakkal együtt a teljes címer látható. Gyakori, hogy a címeres rajzot keretdíszek fogják közre. Ilyen esetben az éppen uralkodó stílusáramlatok jegyeit is magukon viselő ornamentikák a készítő ízlésének vagy a megrendelő igényének megfelelően a mértéktartást tükrözik, vagy éppen a zsúfoltság érzetét kelthetik.

A címeres ex librisek kezdetben ún. „néma”, szöveg nélküli könyvjegyek, gyakran még a tulajdonos neve sem jelenik meg rajtuk. A megrendelők úgy vélhették, címerüket mindenki ismeri, másrészt úgy gondolhatták, hogy így a más keresztnevet viselő utódaik is használni tudják majd. Számos ex librist ezért üres szövegkerettel láttak el, ahova később a tulajdonos beírta a nevét. Ezt a megoldást egyébként az ex libris történetének minden időszakában alkalmazták. A katalógusunkban is szereplő két, XIX. századi könyvjegy példa erre, amelyen a branyitskai Jósika család két különböző tagjának keresztnevét írták be később, a szükségnek megfelelően.

Bizonyos értelemben magyar vonatkozású a Wolfgang Laziusnak, I. Ferdinánd császár osztrák származású udvari orvosának ex librise: az 1536-ban Magyarországra érkező Lazius történeti munkákban emlékezik meg Magyarországról. 1562 körül készült könyvjegyének központi motívuma az olasz koszorúba foglalt címer.

A XVIII. századból sok magyar heraldikus ex libris maradt ránk. Érthető, hiszen a kor könyvgyűjtői zömmel az egyházi méltóságot viselő, vagy a laikus főrendűek csoportjából kerültek ki. Kézenfekvő, hogy a tulajdonukba kerülő könyveket címeres ex libristükkel lássák el. Ismertek az Esterházy hercegi család, a Festetich, a Grassalkovich, az Apponyi, a Széchenyi, a Csáky, a Teleki családok címeres könyvjegyei. Könyvtárjegyet készített Klimó György pécsi püspök, Batthyány Ignác gyulafehérvári püspök, Batthyány József, Koller Ignác, Perényi Imre esztergomi kanonokok és még sokan mások.

Ebben a csoportban sem lehet biztosan meghúzni a határokat, hiszen az is előfordul, hogy a címer nem egymagában jelenik meg, hanem a tulajdonos portréja, vagy más képes ábrázolás társaságában. Egy XVII. századi kolostori könyvtár számára készült ex libris példa arra, hogy a heraldika és az allegorikus jelenetek hogyan kapcsolódnak össze. Lukás Kilian készíti el a németországi Chiem-tó melletti kolostor könyvjegyét: itt a címer mellett egy csontváz jelenik meg memento mori-motívumként.

A címeres ex librisek egyik kései utódja érdekes módon már teljesen elszakad a valóságos családi címereket ábrázoló heraldikus könyvjegyek csoportjától. Ezek az ex librisek olyan könyvtulajdonosok számára készülnek, akik maguk nem rendelkeznek címerrel, s ex librisükön a címer bizonyos elemei csupán mint ábrázolási megoldások jelennek meg. A címerpajzs tehát nem a nemesi címre utal, hanem egyszerű polgári foglalkozások emblémáit vagy a tulajdonos monogramját hordozza.

A heraldikus ex librisek minden társadalmi és stílusváltozáson átívelő használatát, egészen napjainkig terjedő divatját a katalógusunkban szereplő XX. századi könyvjegyek jelzik: a Haller család címeres ex librisei, a neves erdélyi művelődéstörténész, Kelemen Lajos könyvjegye, s mindenekelőtt a Bázelen élő Teleki Miklós számára készült ex libris, melyet katalógusunk legfiatalabb könyvjegyeként egy nemrég a Teleki Tékának ajándékozott svájci könyv hordoz.

Nyomdai könyvjegyek

A könyvnyomtatás feltalálása indítja el a nyomdai úton előállított, tisztán tipográfiai könyvjegyeket. Természetesen ezek az egyszerű, nyomtatott szöveges ex librisek nem igényelnek különösebb esztétikai kivitelezést. Talán ez az oka, hogy az ex libris-gyűjtők körében sosem volt különösebben nagy becsük. Jelentőségük pedig vitathatatlan, hiszen a XVI-XVIII. századi

nyomdai ex librisek értékes, régi könyvgyűjteményeket jelezhetnek. Megrendelésre készülhettek, a könyvtulajdonos esetleg már a nyomdából kikerülő könyvhöz rendelte meg a tulajdonjegyet. A nyomdai könyvjegy így azt is jelzi, hogy a tulajdonos nemcsak ezt az egy példányt akarja magáénak tudni, hanem talán egy kis könyvtár összegyűjtését is célul tűzte ki, és könyveihez a possessor-jelölésnek ezt az egyszerű módját választja. Legegyszerűbb formája a szöveges lap, melyen sem keretet, sem más nyomdai díszítőelemet nem találunk. Friedrich Jakob Roloff 1789-ben a berlini Királyi Könyvtár anyagából szerzett könyveit egy ilyen, a kötetek eredetére utaló emlékeztető szöveges ex librisszel látja el.

A nyomdai úton előállított ex librisek kivitelezése is lehet mutatós, jól sikerült, vagy éppen kevesebb igényességgel előállított darab. Mindez alapján véve a könyvjegyet készítő nyomda felszereltségének függvénye is. Azok a műhelyek, amelyek szépen metszett, változatos betűkészlettel, ízléses keretdíszek, fejlécek nyomtatásához szükséges dúcokkal rendelkeznek, szép tipográfiai könyvjegy előállítására is vállalkozhattak. Ez az oka, hogy ebben a csoportban is találni igényes kivitelezésű darabokat, amelyek nyomdai szempontból a könyv és az ex libris egyfajta belső egységét tükrözik, s talán ezzel magyarázható, hogy sok neves könyvgyűjtő a tulajdonos megjelölésnek éppen ezt a formáját választja. A nyomdai könyvjegyeknek szinte minden korszakban akad kedvelője. Nagyobb közgyűjtemények állománytörténeti vizsgálatokkor természetesen jó szolgálatot tesznek ezek a tulajdonosjegyek is. Készítésük datálását illetően figyelni kell arra, hogy az ex libris még a tulajdonos életében vagy halála után készült-e, esetleg örökösei rendelték meg a rájuk maradt könyvhagyaték megjelölésére. A kérdés eldöntése azonban nem mindig könnyű feladat. Példaként álljon itt Johann Wolfgang Goethe ex librise. A költőfejedelem könyvhagyatékát a weimari Goethe Múzeum őrzi. A kötetek kisebb hányadában egy tipográfiai ex libris található. Egyszerű, kettős vonalkeretben a következő szöveg áll: *Aus der Bibliothek Joh. Wolfgang v. Goethe's* (Joh. Wolfgang Goethe könyvtárából). A szakirodalom erről a kis nyomdai könyvjegyről teljesen eltérően vélekedik. Egyesek szerint maga a költő rendelte könyvei számára, mások szerint Goethe egyáltalán nem használt ex librist, hanem halála után kerültek a kötetekbe, ahhoz a másik könyvjegyhez hasonlóan, amelyet a költő fia, August Goethe készíttetett. Ez a rézmetszésű ex libris a családi címer mellett a *J. A. W. v. Goethe* feliratot hordozza.

A marosvásárhelyi gyűjteményben több szöveges nyomdai könyvjegy található. Az egyik legrégebbi darab, amely a XVII. századból származik, s Prágai András, Rákóczi György udvari papja számára készült, a műfaj díszesebb kivitelezésű példánya. A díszítésre szolgáló nyomdai fejléc alatt a dőltbetűs latin nyelvű jelmondat két sora között található a tulajdonos neve. Ugyancsak a XVII. században készült a nagybányai ev. ref. főiskola rektora, Gönczi Mátyás ex librise. Talán ugyanaz a nyomda készítette, mint az előbbi, mert a jelmondat szövege azonos. A XVII. századi két külföldi könyvgyűjtő, Isaac Voss németalföldi neves filológus és Ezechiel Spanhem svájci történész Marosvásárhelyre került könyveiben található szöveges ex libris, valamint Hunt Cooke XVIII. századi angol lelkész könyvjegyei jelzik, hogy mindenütt használták a tulajdonos jelölésének ezt az egyszerű formáját. A XIX-XX. századi erdélyi, romániai tulajdonosok könyvjegyei bizonyítják, hogy tájainkon milyen sokáig él a szöveges könyvjegy divatja. Néhány nyomdai könyvjegy szövege vonalkeretben vagy valamilyen egyszerű nyomdai díszből összeállított keretben található. A katalógusunk szöveges, nyomdai könyvjegyeinek megrendelői valószínűleg egyetérthettek az angolok neves ex libris-művészeinek, Gordon Caignek a véleményével, miszerint a könyvjegy ne legyen egyéb, mint szerény kis dísz, amely pusztán a tulajdonviszonyt jelöli.

Univerzális ex librisek

Tulajdonképpen a nyomdai könyvjegyek csoportjába tartoznak, azzal a különbséggel, hogy ezek szöveg, illetve név nélküliek. A nyomdász elkészíti a könyvbe ragasztható lapot, úgy, hogy csak a keretet nyomja rá, amelybe majd a könyv tulajdonosa maga írja be a nevét. Láttuk, hogy ez az eljárás is egészen az ősnymtatvány koráig vezethető vissza, hiszen már az ősnymdászok is készítettek ilyen lapokat. Peter Wagner számára 1480-ban Nürnbergben, Georg Wyrffel és Marcus Ayer számára 1497-ben Ingolstadtban készülnek ilyen cédulák. Egy 1489-ben Nürnbergben nyomtatott könyvben található egy nyomdai könyvjegy, amelynek szövege azt jelzi, hogy a tulajdonos nevét és címerét utólagosan be lehet rajzolni az üresen hagyott helyre. Ismeretes, hogy egyes nyomdák nagyobb tételben nyomtatták a könyvjegynek szánt címersablonokat, amelyeken nemcsak a név, de a címerpajzs és a sisak utólagos berajzolására is megfelelő helyet hagytak.

A marosvásárhelyi gyűjtemény is őriz néhány univerzális könyvjegyet. A Teleki Könyvtár alapítója még jóval azelőtt, hogy könyvei számára megrendelné címeres ex librisét, egy nyomdai úton előre elkészített könyvjegyet is használ. Teleki Sámuel a díszes keretbe helyezett romantikus tájat ábrázoló lapra kézzel írja be a nevét. Két hasonló, XIX. századi univerzális könyvjegyen két különböző tulajdonosnevet találunk. Az egyikben a név mellett a helység: *Cib.* (Szeben) és a dátum: *1-a. Aug. 1804.* is megtalálható, a másikon csak egy nevet találunk: *Zieglmayer.*

Kiadói, könyvkötői ex librisek

A nyomdai ex librisek egy külön csoportját képezik azok a szöveges vagy rajzos könyvjegyek, amelyeket kiadók, könyvkötők, könyvkereskedők, néha maguk a szerzők rendelnek a könyvek számára. Ezek néha feltüntetik a megrendelő, a könyvtulajdonos nevét, de legtöbbször név nélküliek. Katalógusunkban egész sor ilyen könyvjegy található. Azzal a meggyőződéssel soroltuk őket az ex librisek közé, hogy bár nem szerepel rajtuk a könyvtulajdonos neve, minthogy könyvbe ragasztva találhatók, feltétlenül jelzik az illető kötetek eredetét, esetleg éppen azt a helyet, ahonnan a marosvásárhelyi könyvtárba kerültek. Figyeljük meg például a különböző városok könyvárusainak könyvjegyeit, amelyeket az eladásra kerülő könyvekbe ragasztottak, így reklámozva mannheimi, prágai, strasbourgi, genfi, londoni, vagy szebeni könyvüzletüket. A kötetek eredetének megállapításakor mindenképpen hasznosak az ilyenfajta jelzések. Könyvkötők által használt ex librisek is vannak. Ide soroltuk azt a szöveges könyvjegyet, amely a kötetőnek, tehát a könyv tulajdonosának nevét tartalmazza (*Köttette malomvizi Kendeffi Károly 1827*). Két lipcsei könyvkötő például olyan papírt használ a kötéstábla előzéklapjaként, amelyre előre egy-egy ex librist nyomtattak. A tulajdonos nevét utólag kell beírni az *Eigentum von...* (...tulajdona) és a *Dieses Buch gehört...* (ez a könyv...-é) szövegek mögé. Van olyan francia-német nyelvű cédula is, amellyel például 1800-ban egy bécsi fogorvos fogászati munkáját ajánlja a vásárlók figyelmébe. Egy, a németországi Wilsdruf nevű helységben működő olvasóegylet könyvjegyén a hosszabb német nyelvű szöveg egyfajta használati szabályzatként értelmezhető. A H. P. Heinrich Stägen olvasókabinet arra figyelmezteti tagjait, hogy a könyveket rongálóknak büntetést kell fizetniük, akik pedig elveszítik a kikölcsönzött kötetet, kötelesek visszatéríteni annak árát.

Kós Károly rajza nyomán Erdélyben készült egy közvetlenül az előzéklapra nyomtatott kiadói könyvjegy. Ugyancsak Kós Károly készítette az Erdélyi Szépmíves Céh tagjai számára azt az alakos ex librist, amelybe a tulajdonos nevét utólag írták be.

Beszélő ex librisek

A tulajdonos nevének képes ábrázolását az egyik legrégebb német ex librisen találjuk. Hans Knabensberg griesstädti káplán szerette magát *Igler-* (sün-)nek is nevezni. Ennek a névnek játékos ábrázolását találjuk könyvjegyén is. A humort kedvelő egyházi személy minden bizonnyal pontosan megrendelte ezt a beszélő ex librist a készítőtől. Az 1470-1480 között készült fametszetes lapon virágos mezőben egy kissé elnagyoltan ábrázolt sün látható, szájában egy virágos ágacskaival. A nehézkes, de mindenképpen humoros ábrázolás hangulatát az ex libris felirata: *das dich ein Igel küs* (hogy a sün csókolna meg) csak hangsúlyozza. Ebből az ex librisből öt példány maradt fenn, s bár keletkezésének pontos dátumát illetően nézetkülönbségek vannak, mégis egyöntetűen ezt tartják a legrégebb német ex librisnek.

A beszélő ex librisek külön csoportját képezik a beszélő címeres ex librisek. A heraldikában egyébként már a kezdetektől meghonosodott a név jelentésének képes ábrázolása. Johann Plüml, ingolstadti teológus 1492-ben ex librisként használja beszélő címerét. Nevének képi megjelenítése (Blume, virág) egy három virágú ág. A kis fametszet ex libris-funkcióját az *iste liber est...* (a könyv az...-é) felirat is hangsúlyozza. A következő században, 1545-ben készült a mainzi kanonok, Georg Artopoeus számára metszett ötletes beszélő ex libris. Minthogy a vezetéknev jelentése pék, a találékony készítő egy peracet helyez a könyvjegy középpontjába. Johann Adam Wolff, a XVII. századi császári jegyző könyvjegye a névjelentésnek megfelelően farkasokat ábrázol. 1770 körül készült Dominik Ross jezsuita páter és történetíró vezetéknevének négy rózsát ábrázoló fametszetes megjelenítése.

Kötetünk beszélő címeres ex librisei között található a lengyel Henryk Wilhelm Rosenberg ex librise, melyen a név jelentésének (rózsahegy) képi ábrázolását látjuk. A XVIII. századi strasbourgi könyvgyűjtő, Jakob Reinbold Spielmann könyvjegyén kártyafigura és dobókocka jelzi a tulajdonos nevének jelentését. Vannak *névazonosságon alapuló* beszélő ex librisek is. Egyik legszebb XV. századi példája Martin Luther barátja és munkatársa, a neves jogtudós és teológus Justus Jonas számára készült Németországban. A bibliai Jónás próféta tengerbe vetésének mozgalmas jelenetét ábrázolja a négyzet alakú fametszetes lap. A téma természetesen a névazonosságból adódik. A bolzanoi domonkos rendi könyvtár ex librisét egyesek ugyancsak ebbe a csoportba sorolják. Ezt a vásárhelyi gyűjteményben is megtalálható XVIII. századi könyvjegyet azért tartják beszélő ex librisnek, mert az egyébként eléggé zsúfolt ábrájú rézmetszeten egy könyvön ülő, és a gyermek Jézusra ugató kutyát láthatunk. A domonkosok pedig magukat az *Úr kutyáinak* (domini canes) is szokták nevezni.

A beszélő ex librisek használata egészen a XX. századig folyamatosan divatban van. Név nélküli, szöveg nélküli példányok is ismertek. Egy német Räder (kerekek) nevű család számára készült például az a könyvjegy, melyen két kereket egy *R* betű köt össze; sem az „ex libris” szókapcsolat, sem a név nem jelenik meg a lapon.

Témás ex librisek

A XVIII. században a még javában divatozó címeres könyvjegyek mellett egyre több olyan ex libris születik, amelyeken allegorikus, szimbolizáló ábrázolás szolgálja a könyvjegyet megrendelő elképzeléseinek, üzeneteinek tolmácsolását. Az alkotóművész kedvére válogathat a könyvgyűjtő személyét bemutató szimbólumok között: így születnek a különböző foglalkozásokra utaló könyvjegyek.

A *papok* számára kezdettől fogva készültek az egyházi tisztségekre utaló heraldikus és szimbólumos ex librisek. Az elől-hátul csúcsban végződő püspöksüveg (mitra), a pásztorbot a püspökök, érsekek, prépostok címereinek attribútumai, s mint ilyenek megjelennek ezek ex

librisein is. Az alacsony, széles karimájú kalap két oldalról csüngő zsinórzata bojtokban végződik. A kalap színe és a bojtok száma jelzi, hogy a címer bíbornoké, érseké, püspöké, esetleg pápai nótáriusé. Katalógusunkban két XVII. századi egyházi méltóság könyvjegyén a címert körülvevő nagyon díszes barokk motívumok között püspöksüveget, illetve a pásztorbot jelképeit találjuk. Egy másik, XVII. századi francia főpap címeres ex librisén a püspökkalap tíz bojtja utal a tulajdonos érseki rangjára, ugyanakkor a mitra és a pásztorbot is megtalálható a motívumok között. Kollonitz László nagyváradi püspök, kalocsai érsek XVIII. századi címeres szimbólumos könyvjegyén ugyanezt látjuk. Itt érdemes megfigyelni azt is, hogy a grófi ranggal rendelkező főpap címerét a kilencágú korona díszíti, s fölötte lebeg a hatbojtos kalap.

A főpapok számára készült, s az egyházi oligarchia jelképeit felhasználó heraldikus ex librisek talán a legkevésbé változatos, szinte teljesen hasonló kivitelezésű lapok. Úgy tűnik, esetükben a grafikus fantáziáját csak fékezte a kötelező szimbólumok megszabott jelentése.

A *gyógyászat*, a *kémia*, a *geográfia*, az *asztronómia* művelőinek ex librisein orvosi műszerek, mérőműszerek találhatók. Johann Christoph Harrer német orvos címeres ex librisén a tömött könyvespolc a tudást szimbolizálja, míg a csontváz és a lombik az orvosi foglalkozásra utalnak. A *tudományokkal*, *irodalommal*, *zenével*, *képzőművészetekkel* foglalkozók könyvjegyeit a tudás, a művészetek szimbólumai díszítik. A marosvásárhelyi gyűjtemény egyik XIX. századi ex librisén az egyszerű szöveges lapon a hét szabad művészet minden jelképe megtalálható.

A halál, az elmúlás gondolatát megjelenítő jelképek (a koponya, a csontváz, a homokóra) nem mindig a könyvgyűjtő foglalkozására utalnak, gyakran ezekkel lopja be a készítő művész saját hangulatát, életérzését az ex libris motívumai közé. A nemzetközi katalógusok könyvjegyei között gyakran találkozhatunk a *memento mori* ilyenfajta ábrázolásával.

A nemzetközi ex libris-katalógusokban találkozhatunk olyan név nélküli könyvjegyekkel is, melyeknek témája hasonló a közkezen forgó szentképekéhez: Krisztus és valamelyik apostol, Szűz Mária a kiseddel vagy angyalokkal körülvéve, és más, hasonló témájú ábrázolások. Legtöbbjükön csak a képet magyarázó felirat található. Könyvjegy funkciójukat nem is a feliratból következtetjük ki, hanem abból a tényből, hogy általában egyházi könyvtárak kötetbe ragasztva, ex librisként használták őket. A marosvásárhelyi gyűjteményben is láthatunk egy XVII. századi szentképes lapot, amely az 1636-os alapítású mikházi ferences kolostor egyik kötetében könyvjegy funkciót tölt be.

A készítők gyakran használják a *pálmafa* és az *életfa* szimbólumot. Katalógusunkban a XVII. században Ludwig Christoph Schefer marburgi könyvgyűjtő és Christian Schoettgen XVIII. századi könyvtulajdonos ex librisein találkozunk az életfa allegóriájával. Karl Gottlieb von Guichard ex librisén a pálmafa mellett található sok más szimbólum azt jelzi, hogy a XVIII. században élt porosz ezredes a tudományok és a művészetek kedvelője is volt.

Az ex libris foglalkozásra utaló szimbólumai között találkozunk *éremgyűjtésre* utaló érmeikkel, *bankár* foglalkozásra utaló pénzérméssel.

Természetes, hogy a könyvnek szolgáló ex libris legkézenfekvőbb szimbóluma éppen a *könyv*. Az ex libris-funkcióval rendelkező mindenfajta tulajdonosjegyen találkozhatunk a könyvvel mint témával: a kódex miniatúráin éppen úgy előfordul, mint a legrégibb fa- vagy rézmetszete lapokon. Gyakoribb használata a XVIII. századra tehető, amikor a polgárság körében mind jobban teret hódít a könyvgyűjtés, a könyvvel való foglalkozás. Természetesen a heraldikus ex librisek díszítőmotívumai között is előfordul. Gyűjteményünk egyik szép címeres könyvjegye a londoni Királyi Orvosi Társaság egyik tagja számára készült a XVIII. században.

Érdekessége, hogy az orvos foglalkozását nem a megszokott gyógyításhoz kötődő jelképek, hanem egyszerűen a könyv, mint a tudás és a tanulás szimbóluma jelzi. Az olasz piacenzai teológiai kollégium XVIII. századi könyvjegyének két, kezében könyvet tartó alak a központi figurája. A marosvásárhelyi gyűjteményben megtalálható Domenico Terres, az 1700-as években Nápolyban tevékenykedő könyvkereskedő könyvjegye, amelyen természetes a könyv jelenléte, amit megtalálunk több XX. századi erdélyi könyvgyűjtő ex librisén is. A könyv mint téma számtalan megoldást kínál a tulajdonos tudáshoz, tanuláshoz való kapcsolatának megjelenítésére. Egymásra halmozott kötetek, könyvespolcon sorakozó könyvek jelzik, hogy az ex libris megrendelője tudásának állandó gyarapítására használja a könyveket. Az ex libris-készítők nagyon változatos formában ábrázolják a könyv és az ember viszonyát. A könyv mindenekelőtt a tudás, az ismeretek forrása. Gyakori a *Homo legens*, az *olvasó ember* motívuma. Népi öltözetben, népi díszítésű faragott könyvespolc előtt ülő író férfi alakja látható a katalógus egyik, a XX. század első felében készült erdélyi könyvjegyén. Az egymásra halmozott könyvek a megismerés, a műveltség, a tudás forrásai, de egyfajta teherre utaló szimbólum is. Az ex libriseken a *könyv és gyermek*, *könyv és akt* motívummal is találkozunk. A szimbólum gyakorisága arra utal, hogy a könyv az ember állandó kísérője.

Az ex libris fejlődéstörténete jól tükrözi, hogy, a különböző korokban hogyan alakult a társadalom könyv iránti érdeklődése. Amilyen mértékben szélesedik a könyvgyűjtők tábora, olyan mértékben gazdagodik a könyvjegyek tematikája. A könyvgyűjtők soraiban megjelenik a polgári rétegből származó értelmiségi, akinek könyvjegyén a címer helyett szellemi érdeklődésének szimbolikus ábrázolását találjuk. Ezzel mindinkább előtérbe kerül a tulajdonos személye. A címeres ex librisek esetében ez leginkább a feliratokban érhető tetten, amelyek ettől kezdve a tulajdonos neve mellett mind több és több információt nyújtanak a tisztségek, címek közlésével. A könyvgyűjtő személyére való fokozott odafigyelés odáig terjed, hogy arcképes lapok születnek. Mind hangsúlyozottabbá válik a tulajdonos könyvhöz kötődésének megjelenítése is. Ennek egyik jellegzetes megfogalmazását a reprezentatív könyvtárbelső ábrázoló lapokon láthatjuk.

Könyvtárbelső ábrázoló ex librisek

Az ilyen könyvjegyek az ex libris-tulajdonos bibliofil érdeklődését, esetleg könyvtárteremtő elképzelését jelzik. Természetesen olyan ex libris is akad ezek között, mely mögött kevesebb a valóságháttér, inkább egy eszményített vágyálom, a *de jó lenne!* megjelenítéséről van szó. Jó példája ennek Christian Gottlieb Jöchernek, a lipcei Egyetemi Könyvtár vezetőjének, a máig használt tudóslexikon összeállítójának egy képzeletbeli könyvtárbelső ábrázoló ex librise. A marosvásárhelyi katalógusban Jöcher egyébként nem ezzel, hanem egyik címeres könyvjegyével szerepel. A neves lipcei tudós könyvtárbelső ábrázoló ex librisének mása ugyanakkor megtalálható barátja, az ugyancsak Lipcsében élő költő, Johann Christoph Gottsched könyvjegyén is. Az ismeretlen, de feltehetően egyazon készítő keze alól kikerülő könyvjegyek másik közös motívuma az előtérben álló Minerva alakja. „Plágiumra” nem kell gondolni, csupán ugyanazon ábrázolási mód felhasználásáról van szó. Motívumkölcsonzásra, az azonosságnak erre a fajtájára egyébként már a XVI. századtól van példa.

Az egyik, katalógusunkban is szereplő könyvtárbelső ábrázoló ex librist - amelyen díszes keretmotívumok dominálnak - Martin Tyroff készítette Wilhelm Alexander Balaus brünni könyvgyűjtő számára. A kis könyvtárteremben látható nyitott könyvek, a földgömb, a körző, a vonalzó és más szerkesztéshez szükséges rajzszerek inkább a tudományművelés attribútumai. Nagyon sok hasonló ábrázolással találkozunk a XVIII. századi kiadványok címlapdíszei

között, ezért úgy véljük, hogy ez esetben sem az ex libris-tulajdonos könyvtárát akarta a készítő megörökíteni.

A XVIII. században elsősorban Németországban terjedt el a könyvtárbelsőt ábrázoló ex librisek divatja. Hogy Európában mennyire elterjedt ez az ex libris-téma, azt Sir Arthur Vicar könyve bizonyítja, aki már 1893-ban 283 ilyen könyvjegyet ismer.

Katalógusunkban is megtalálható közülük néhány reprezentatív példány: a neves német bibliofil, Konrad Zacharias Uffenbach könyvjegyen rózsafüzéres keretben egy mélyen benyúló könyvtárbelső jelzi, hogy a könyvjegy tulajdonosa valóban szépen rendezett, gazdag gyűjteménnyel rendelkezik, sőt az előtérben álló érmés láda üzenete szerint a frankfurti szenátor éremgyűjtéssel is foglalkozott. A könyvtárbelső jobb és bal oldalán lévő, művészetekre és tudományokra vonatkozó szimbólumok pedig a tulajdonos érdeklődési körére utalnak. Karl Stephan Jordan, a berlini Tudós Társaság elnöke, a felvilágosult porosz uralkodó, Nagy Frigyes barátja több egymásba nyíló könyvtártermet ábrázoló ex libris tulajdonosa. A bibliotékában foglalatostkodó férfialakok, puttók azt szimbolizálják, hogy a tulajdonos a könyveit másokkal is szívesen megosztja. (*C. S. Iordani, et amicorum*) (C. S. Jordané és barátaié). Karl Ferdinand Hommelin lipcsei jogtudós, egyetemi tanár ex librise perspektíva szempontjából kevésbé sikerült rézmetszet. Itt nem is annyira a könyvtárterem méretei, inkább a tudományokra, művészetekre utaló képek, szobrok, eszközök dominálnak.

Arcképes ex librisek

Már a kódexek korában is gyakran bekerült a könyv tulajdonjegyei közé a megrendelő vagy a megajándékozott portréja. Ez a gyakorlat a könyvnyomtatás feltalálása után sem szűnt meg. A kor viseletét megörökítő arcképes lapok a reneszánsz ember önértékelését, rendi tudatát tükrözik.

Az egyik legrégebbi fametszetes könyvjegyen, amely 1498-ban készült Telamonius Limberger bázeli püspök számára, a tulajdonos kis címerét is megtaláljuk, de a középpontban a patrónusa előtt térdeplő püspök alakja áll. A metsző Konrad Schallius 1547-ben készült ex librisének középpontjába a tulajdonos mellképét helyezte. A könyvjegy felirata Schallius származását, foglalkozását közli.

Walther Bernhardus, belső-ausztriai kancellár nagy formátumú ex librisének készítője 1573-ban metszette fába a könyvtulajdonos mellképét. Bernhardusnak ismert egy másik, heraldikus könyvjegye is.

A magyar vonatkozású arcképes ex librisek között kiemelkedő helyen áll a költő és hadvezér Zrínyi Miklós XVII. századi könyvjegye. Egy ugyancsak az 1600-as években készült magyar arcképes lap Szelepcshényi Györgyöt, Magyarország primását, királyi helytartóját ábrázolja. Az ovális alakú, alul a családi címert is feltüntető metszet érdekessége az, hogy maga Szelepcshényi metszette, aki Pázmány Péter esztergomi érsekről is több arcképes rézmetszetet készített. Máig vitatott kérdés, hogy ezeket az ex librisek közé lehet-e sorolni. A XVIII. században készíti el Falka Sámuel budai nyomdász és metsző a neves történétíró, egyetemi tanár, Cornides Dániel egyszerű, kör alakú portrés ex librisét.

Ugyancsak ebben a században készültek Fuchs Ferenc nyitrai püspök és Zadányi Vitéz János arcképes ex librisei. Ez utóbbit maga a tulajdonos metszette.

A Teleki-Bolyai Könyvtárban mindössze két arcképes ex librist találtunk. Közülük az egyik a XVII. századi neves erdélyi könyvgyűjtő, a szászok grófja, Valentin Frank von Frankenstein portréját ábrázolja.

Történelmi eseményre utaló ex librisek

Néhány régi ex libris témája történelmi eseményekre utal. A Heidelberg 1622-ben történt megszállását követő évben a választófejedelem, Maximilian von Bayern herceg úgy dönt, hogy a híres heidelbergi palatinusi könyvtárat XV. Gergely pápának adományozza. Mielőtt azonban a könyveket a Vatikánba küldené, minden kötetet a Bajorország címerét ábrázoló és az adományozás tényét leíró latin szövegű ex librisszel lát el. Ugyancsak a harmincéves háború eseményeihez kötődik témájában az az ex libris, amely egy könyvzsákmányolás tényére utal. A svédek 1631-ben, Würzburg bevételkor zsákmányul ejtették a jezsuita kollégium könyveit azzal a céllal, hogy azokat a Gustav Adolf által alapított upsalai könyvtárba vigyék. Ismeretes, hogy a nördlingeni csata után, 1634-ben a császári sereg a könyvek nagy részét visszaszerezte, majd Würzburg város visszavásárolta őket a kollégium számára. Az esemény rövid leírását a kalandos sorsú könyvekbe helyezett ex libris tartalmazza. A következő századból való az a könyvjegy, mely Küstrin porosz város 1758-as orosz feldúlására utal. Az ex libris tulajdonosának könyvtára áldozatául eshetett a támadásnak. A rendíthetetlen könyvgyűjtő egy évvel később, Berlinbe áttelepelve újrakezdi a könyvvásárlást. Ekkor készítteti el Glassbach metszővel azt a könyvjegyet, mely egy bombatalálatot kapott könyvtárat ábrázol, és a megsemmisítés, majd az újrakezdés dátumát is feltünteti.

Tájébrázolás

A témás ex libriseken már a XVI. századtól kezdve megjelenik a tájbrázolás is. E tájak nagy része fantáziakép. A készítő ideális, képzeletbeli tájat helyez a kisgrafika középpontjába, bár akad közöttük néhány valóságos, természetű rajz is.

Gyakran találkozunk hangulatot, érzelmet keltő tájbrázolással, máskor az ex libris jelmondatának képi megjelenítésére szolgál a természeti környezet. Ebben az esetben az alkotóművész fantáziája igazán csaponghat. Arra is találunk példát, hogy a kinti tájat egy ablakon vagy kapun keresztül látjuk. Johann Daniel Olenschlager, XVIII. századi osztrák könyvgyűjtő nagyméretű ex librise azért érdekes, mert az ábrázolás egy nyitott könyvtárteremből enged kitekintést a szökőkutas parkrészletre.

Emberalakok vagy mitológiai figurák is benépesíthetik a helyet. Épületek, romok, folyók, hegyek, mezők, kertek, ligetek jelennek meg a kis lapokon, de a művész gyakran fák, virágok, állatok ábrázolásával jeleníti meg az élő természetet. Ez esetben a felhasznált motívumok általában szimbólum értékűek, vagy a tulajdonos jelmondatának képi megjelenítésére szolgálnak. A művészek az állatvilág közismert szimbólumrendszerének megfelelően az elmélyült, kitartó tanulás, olvasás jelképeként a baglyot, az örök szorgalom megtestesítőjeként a méheket, a hűség jelképeként a kutyát ábrázolják.

Katalógusunk egyik allegóriára épülő tájképes ex librisének készítője a német jogtudós, Friedrich Karl Moser jelmondatát: *Aus dem Guten das Beste* (A jóból a legjobbat) illusztrálja, amikor a virágból a legjobbat, a mézet összegyűjtő méheket helyezi egy romantikus táj középpontjába. Friedrich Christian Ludwig XVIII. századi természettudós ex librisén ovális keretben tájképet látunk a munkát jelképező méhkassal. Albrecht Haller svájci természettudós könyvjegyének készítője a tájba helyezett lárva-hernyó-pillangó hármásával a *Non tota perit* (nem minden semmisül meg) jelmondatnak azt az értelmezését sugallja, hogy a dolgok nem semmisülnek meg, hanem átalakulnak.

Tájba helyezett épületek, kastélyok is megjelennek a grafikai lapokon. Katalógusunkban a hallerkői Haller Ferenc gróf számára készített nyomdai könyvjegyen egy idealizált kastélyt láthatunk.

A XIX-XX. századi könyvjegyeken már a belakott táj, esetleg egy iparosult városrész is megjelenik. A marosvásárhelyi könyvjegyek között ez utóbbira jó példa Darvas Imre székesfehérvári könyvgyűjtő ex librise. Halász Magda marosvásárhelyi könyvgyűjtő számára 1927-ben készített ex libris zsúfolt jelképei között Krisztus-fej, a Szentírás titkait őrző láncok lefejtői mögött templom és gyáépületek láthatók.

Az ex librisek szövege

A régi ex librisek esetében egyértelmű a latin nyelv használatának elsősége. A könyvjegyek legtöbb fajtáján - a heraldikustól a portrés lapokon át az egyszerű szöveges címkékig - a tulajdonos neve és a rá vonatkozó egyéb információk latin nyelvűek. A szöveg a XVI. századtól a könyvjegy szerves részévé válik. Dürer használja a tulajdonos neve előtt a „*Liber...*”, később pedig a többes számú „*Ex libris...*” megjelölést. Ettől kezdve számos könyvjegyen megtalálható az *ex libris* (könyvei közül való) szókapcsolat, melynek az elmúlt századokban több változata is létezett: *Liber...* (...könyve), *Ex libris bibliothecae...* (...könyvtárának könyve), *Ex bibliotheca...* (...könyvtárából), *Ex mea bibliotheca...* (az én könyvtáramból), *Ad libros...* (...könyvei közül), *In usum...* (...hasznára), *Ex Museo...* (...gyűjteményéből), *Me possidet...* (...birtokomban), *Patronus libri...* (...könyvek tulajdonosa) stb. Ezt követi a tulajdonosnévének latinizált formája, a reneszánsz kortól pedig a személyére - származására, címeire, foglalkozására - vonatkozó adatok is. Ennek a szövegnek változó a hosszúsága. Van úgy, hogy egy- vagy kétsoros felirat formájában csak a címer körül jelenik meg, de gyakori a címer alatti, a szöveg számára rajzolt ablak használata, ahová a megrendelő kívánságának megfelelően az életrajzi vonatkozású adatok kerülnek, különösen a főrangú egyháziak és világiak esetében valamennyi cím és rang. Szerencsés esetben még azt is megtudhatjuk, hány éves volt a könyvtulajdonos, amikor elkészült számára az *ex libris*. A kevésbé ismert possessorok esetében jó szolgálatot tesznek az ilyenfajta információk.

A legtöbb régi *ex libris*en a tulajdonos választott jelmondata is olvasható, amely az *ex libris* alján vagy a képes ábrázolás fölött elhelyezett szalagon egyaránt megjelenhet. A bibliai és az ókori szerzőktől kölcsönzött idézetek, a tulajdonos eszményeit, célkitűzéseit tömören megfogalmazó gondolatok segíthetnek a könyvgyűjtő egyéniségének megismerésében. Érdemes megfigyelni neves személyiségek választott jelmondatait. A George Washington *ex libris*én olvasható latin nyelvű jelmondat (*Exitus acta probat*) jelentése: az eredmény a cselekedet próbaköve. A szöveg sok esetben a tulajdonos könyvhöz való viszonyáról, a gyűjtés céljáról tájékoztat. Erre példa az először Pirckheimer *ex libris*én megjelenő gondolat: *sibi et amicis...* (övé és barátaié), amely a következő századokban többször is visszatér, jelezve a gyűjtőknek azt az önzetlen szándékát, hogy könyveiket mások is használhassák. Közismert, hogy a neves francia bibliofil, Jean Grolier a könyveire nyomatja a nemes szándékról tanúskodó szöveget: *Jo. Grolieri el amicorum* (Grolierié és barátaié). Az ilyenfajta igyekezetnek több megfogalmazási formája is ismert: *nostrum et amicis* (mienk és barátainké), *Patriae et amicis* (a hazáé és a barátoké), *für meine Freunde und mich* (barátaimnak és nekem). Az önzetlenség szinte túlzott megfogalmazásával találkozunk Christian Carl Ludwig von Savigny könyvjegyén: *Non mihi, sed aliis* (nem nekem, hanem másoknak). Természetesen ennek ellenkezője is létezik, ami talán a könyvek féltéséből ered, s egyenesen tiltó szöveggént jelenik meg a könyvjegyen: *nunquam amicorum* (sohasem a barátoké).

Az *ex libris* szövege esetenként a könyv visszaadására figyelmezteti a kölcsönkérőt. Ezek a mondások gyakran azt jelzik, hogy az elmúlt korokban is divatos lehetett az effajta „széptolvajlás”. A felszólítás nem egy esetben valóságos fenyegetéssé, átokká fajul. Ennek egyik nagyon régi példája még a XIII. századból származik. Ma egy, a British Library-ban őrzött

kódex latin nyelvű sorai a legkegyetlenebb átokkal sújtják a kötet eltulajdonítóját. Különösen a német nyelvterületen gyakoriak ezek a fenyegető szövegeket hordozó könyvjegyek.

Vargas-Macciucca Thomas herceg ex librise egészen sajátos szöveget tartalmaz. A könyvtári ordók (törvények) mintájára tizenöt pontban foglalja össze a latin nyelvű felirat, hogyan kell bánni a könyvvvel.

Az ex libriseken szöveg helyett gyakran látni *kezdőbetűket*, melyek a tulajdonos monogramját, címeit, máskor a választott jelmondat szavainak kezdőbetűit fedik. Példaként álljon itt az eichstätti Johann Georg Werdenstein címeres ex librisén található betűsor: N. O. O. P., amely a *Non Omnibus Omnia Placent*, (nem minden tetszik mindenkinek) szólás rövidítése. Az ex libris vizsgálóinak az ilyenfajta rövidítések gyakran komoly gondot okozhatnak, mint ahogyan ezt a nemzetközi katalógusok megfektetlen betűsorai is jelzik.

Természetesen a jelmondatok leggyakrabban latin nyelvűek, de találkozhatunk görög, illetve héber nyelvű idézetekkel, s nemzeti nyelvű szövegekkel is. Előfordulhat, hogy ugyanazon a könyvjegyen a jelmondat több nyelven is megjelenik. Egyik korai példája ennek egy Hektor Pömmmer, nürnbergi prépost számára készített könyvjegy. Az 1525-ben Dürer által készített fametszetes lapon a *tisztának minden tiszta* jelmondat héber, görög és latin nyelven olvasható.

A nemzeti nyelvű jelmondatokat illetően arra kell különösen vigyázni, hogy a név nélküli ex librisek esetében a tulajdonos nemzetiségének meghatározásakor nem mindig irányadó a szöveg nyelve. Különösen gyakori, hogy német vagy magyar tulajdonos francia nyelvű szöveget használ könyvjegyen.

A magyar ex librisek esetében is csak a XIX. század elejétől kezd elterjedni a magyar nyelvű szöveg használata, bár az intézményi könyvtárak ex librisein ezután is találkozunk latin nyelvű szöveggel.

A XIX. század végén az *ex libris* szókapcsolat főnevesülésével egyidejűleg szinte a legtöbb európai nemzetenél hangsúlyozott törekvés indul meg a latin kifejezés lefordítására. A kísérletek számos változatot eredményeznek: a különböző nemzetek *marque de livres*, *marque de possession*, *bookplate*, *boekmerken*, *Bucheignerzeicheya*, *Buchzeichen*, *könyvjegy*, *könyvtárjegy* kifejezéseket igyekeznek meghonosítani. Hogy mennyire sikerült ez a kísérlet, azt egyértelműen az ex libris megnevezés használatának máig élő gyakorlata jelzi.

Az ex libris méretei

Az a tény, hogy a régi ex librisek között az egészen kis formátumútól kezdve a ma emberét csodálkozásra készítő, óriás példányokig úgyszólván minden méret előfordul, egy egészen kézenfekvő dologból adódik: a tulajdonos gyakran a könyv nagyságához igazította a megrendelt könyvjegy méreteit. Kis alakú kötetekhez kicsi, nagy fóliánsok számára nagy ex librist készíttetett. Ezzel magyarázható az is, hogy a könyvtulajdonosok sokszor több, különböző méretű könyvtárjegyet is rendelnek. A XVI. század második feléből való például az Ulrich zu Mecklenburg herceg különböző nagyságú könyvei számára készített tízes ex libris-sorozat. Az ingolstadti Dr. Martin Eisengrein tizenöt ex librist rendelt magának. Johann Aegolph von Knoeringen augsburgi püspök öt különböző nagyságú ex libris tulajdonosa, amelyből Marosvásárhelyen is található, a frankfurti Zacharias Konrad Uffenbach könyveibe négy más-más méretű könyvjegyet ragaszt, a marosvásárhelyi Teleki Könyvtár alapítója, Teleki Sámuel két különböző nagyságú ex librist használ kis és nagy formátumú kötetei megjelölésére.

A legnagyobb ex librisek közül említsük meg az augsburgi Hans Burgkmair számára készült 50 cm hosszú és 40 cm széles fametszetes lapot, amelyet a reneszánsz kori könyvgyűjtő minden bizonnyal gigantikus méretű bibliái és atlaszai számára rendelt. A szakirodalom a legkisebb, mindössze 12x6 milliméteres ex librist Comte Taquet francia bibliofilnek tulajdonítja, ennél valamivel nagyobb Johann Baptist Gadner 19x16 milliméteres könyvjegye. A marosvásárhelyi gyűjtemény legnagyobb könyvjegye 380x230 mm, míg a legkisebb 15x15 milliméteres pecsét ex libris.

A marosvásárhelyi gyűjtemény

A konklúziók a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár ex libriseinek vizsgálatából adódtak. Érdekes, hogy egy mindössze 236 könyvtárjegyet számláló kis gyűjtemény is magán hordozza a nemzetközi ex libris-katalógusok ezres nagyságrendű kollekcióinak jellegzetességeit.

A legtöbb ex librist a könyvek első kötéstáblájának belsejére ragasztották, ritkább esetben a hátsó kötéstábla belsején vagy az előzéklapon, esetleg a címlap verzóján található a könyvjegy. A könyvkötő néhányat még a nyomdában illesztett a könyvbe. Arra is van példa, hogy az ex librist a tipográfiában rányomták egy papírra, amelyet a könyvkötő előzéklapként kötött be a kötetbe. A gyűjtemény legnagyobb formátumú ex librise szintén előzéklapként szolgált.

A marosvásárhelyi gyűjtemény zömét a szokványos grafikai úton előállított, beragasztott ex librisek teszik ki, de az érdeklődő talál néhány másfajta könyvjegyet is. Előfordul néhány bélyegszerű, könyvbe ragasztott lap, amelyeknek szövege egyértelműen azt jelzi, hogy a tulajdonos megjelölésére szolgáló könyvjegyről van szó. Van közöttük heraldikai elemekre épülő, és egyszerű szöveges is. A két, XIX. századi címeres, jelmondatos bélyeg ex librist a Jósika család két könyvgyűjtő tagja használta, s csak a keresztnévükkel egészítették ki az egyébként teljesen azonos lapokat.

A marosvásárhelyi könyvtár régi könyveiben szinte valamennyi ex libris-fajta megtalálható. Szóltunk arról, hogy a könyvbe ragasztott ex librist, a tulajdonos megjelölésének ezt az évszázadokon keresztül használt formáját a XIX. század derekától lassan felváltja a pecsét használata. Intézmények, sőt néha magánszemélyek is ezt a könnyebben kezelhető tulajdonosjegyet alkalmazzák. Sokan úgy vélték, hogy a beragasztott könyvjegynél biztonságosabb, minthogy a könyv lapjára nyomott pecsét nehezebben távolítható el. Igaz, van példa arra is, hogy értékes régi könyvekből a *culter flaccianus* használatával drasztikusan távolították el a pecsétet. Ennek a megjelölésnek az is hátránya még, hogy a gondatlanul használt, rossz helyre tett könyvpecsét nagyon elrútította egy-egy régi könyv címlapját vagy szöveges oldalát.

A nemzetközi pecsét ex libris-hagyaték néhány darabja ugyanakkor azt jelzi, hogy az idők folyamán művészi kivitelezésű heraldikus és szimbólumos pecsétek is születtek.

A műfaj bemutatása céljából katalógusunkba bevettünk néhányat a marosvásárhelyi könyvtár több ezer pecsétjegyéből, elsősorban olyanokat, amelyek szövegüknél, formájuknál, esetleg díszítőelemeiknél fogva közelebb állnak a tulajdonképpeni ex librishez. Korábbi használatukat jelzi például egy párizsi apátság XVIII. századi pecsét-könyvjegye, vagy az erdélyi hallerkői Haller Gábor XVIII. század végén, XIX. század elején készült pecsét ex librise. A tulajdonos nevét itt egy egyszerű fektetett ovális keret övezi. Marosvásárhelyre került a leideni egyetemi könyvtár egyszerű szöveges pecsét ex librise, mely odáig megy a szükségességben, hogy az intézmény, nevét is rövidítve (*Acad. Lugd.*) adja meg.

Nem volt egyértelmű Sigismund Gottlieb Hilliger lipcsei jogtudós arcképes lapjának ex libris-funkciója. Ez az 1743-ban készült rézmetszet a tudós mellképét és egészen kis címerét ábrázolja. A kép alatti szövegből hiányzik az ex librisre való utalás. Mégis úgy véltük, helye van itt, mert még ha a portrés kis metszet nem is kimondottan ex librisként készült, azzal, hogy könyvbe ragasztották, minden bizonnyal a kötet tulajdonosát akarták megjelölni. Ezért vettük be a katalógusunkba.

A katalógus egyik ex librise azért hívja fel magára a figyelmet, mert a könyvjegyhasználat egy meglehetősen szokatlan módját jelzi. Ernst Friedrich Keller, XVIII. századi német könyvgyűjtő Christian Friedrich Schnauss - tudományok és a művészetek szimbólumára épülő - könyvjegyet önkényesen alakítja át önmaga számára: kitörli az előző tulajdonos nevét, egyedül a közös Friedrich keresztnévnek kegyelmez meg, a többit a magáéval helyettesíti. Szerencsére a kihúzott név komponenseit sikerült kibetűzni, így a katalógusban mindkét possessor nevét felvehettük.

Van példa arra is, hogy ugyanazt a könyvjegyet egy család két tagja is használja. Ennek egyik érdekes formájával találkozhatunk az osztrák Pelser család XVIII. századi nyomtatott szöveges ex librise esetében. Itt az egyszerű vonalas keretbe foglalt német szöveg azt jelzi, hogy Johann és Joseph Pelser közös könyvgyűjteményéből való a könyvjegyet hordozó kötet (*Aus der Bücher Sammlung der Herrn Johann und Joseph v. Pelser.*). Természetesen a heraldikus ex librisek között van a legtöbb példa arra, hogy ugyanazt az ex librist a család több tagja is használja. Sok esetben nemcsak a címer ugyanaz, hanem a járulékos elemek, az ex libris díszítőmotívumai, sőt a választott elmondattal is. Példaként említhetjük a losonczi Bánffy család ex librisét. Bánffy Györgynek, Erdély gubernátorának, és Bánffy Dénes főispánnak az ex librise teljesen azonos, csak a tulajdonosnév és a hozzá tartozó címek változnak.

Az osztrák Guarient család címerét két XVIII. századi könyvtulajdonos is használja. Az egyik könyvjegy készítője a bécsi Kenckel, a másik azonban nem az ő munkája, ezen más díszítőmotívumokat és más díszkeretet találunk, sőt az ex librisek latin nyelvű jelmondata is különbözik.

A katalógus néhány ex librise két-három változatban is szerepel. A könyvgyűjtők közül sokan többször is készítették maguknak könyvjegyet. Van eset, hogy ugyanaz a művész kivitelezte az újabb változatot is, néha azonban más metsző keze alól kerül ki az új ex libris. Egy újabb könyvjegy igénye nem feltétlenül abból ered, hogy az első változat nem tetszett a megrendelőnek, a könyvtulajdonosok inkább címük, rangjuk változásait akarják az új ex librisen jelezni. A különböző nagyságú és formájú ex librisek pedig, mint már említettük, azért születnek, mert sok könyvgyűjtő kis és nagy formátumú könyvei számára különböző méretű könyvjegyet használ. Katalógusunkban is jól látható, hogy több tulajdonos második ex librisén megjelenik például a rendi lánc, a Szent István-rend nagykeresztjével, amely egyértelműen azt jelzi, hogy az illető könyvtulajdonos időközben megkapta ezt a rendfokozatot is. Mária Terézia névbetűit viselő rendjel látható például Paris zu Wolkenstein et Trostburg XVIII. századi osztrák államférfi címeres ex librisének második változatán, valamint az egyik név nélküli, XVIII. századi címeres ex libris második variánsán is.

Georg Jakob von Köpff német bankár címeres-szimbólumos könyvjegyének két változata is megtalálható a gyűjteményben. A bankárfoglalkozást jelző szimbólumok változatlanok mindkét variánsban, ezzel szemben a második címer módosulást jelez, a korábban osztatlan pajzs negyedelve, azaz négyes osztásban és egy új címerképpel (kerék) gazdagodva jelenik meg. Ennek az ex librisnek az is érdekessége, hogy valaki a név mellé az ex libris-tulajdonosra vonatkozó információként beírta, hogy az augsburgi bankár 1771-ben két és félmillió adóssággal csődöt mondott, s a városháza börtönében halt meg.

Johann Baptist Terme bécsi kanonok XVIII. századi címeres ex librisének két változata is megvan a marosvásárhelyi gyűjteményben. Érdekes, hogy mindkettő felirata teljesen azonos, a tulajdonos ugyanazon funkcióit sorolja fel, de a második variánsban az előzőtől eltérően a mitra és a pásztorbot is megjelenik. Ezenkívül még egy eltérés észlelhető: a második

változaton a címerpajzsban ugyanaz a csillagokkal körülvett obeliszk fejjel lefelé áll, azaz a talapzata került felülre.

Teleki Sámuel, a marosvásárhelyi könyvtár alapítója címeres ex librisének négy változatát is ismerjük. Ezek nem sokban térnek el egymástól, megrendelésüket az tehette szükségessé, hogy Teleki a könyvek formátumához illő, különböző nagyságú ex libris-variánsokat akart használni. Ugyanakkor az egyforma méretű, mégis eltérést mutató variáns bizonyosan egy újabb rendelésre készült. A negyedik változat érdekessége az, hogy a rendi lánc SS (Sanctus Stephanus) összetevőjének S betűi fordítva jelennek meg. Valószínűleg a metszet levonásakor csúszhatott be ez a hiba, amely végül is egyedivé tette ezt a könyvjegyet.

Az ugyanazon tulajdonos számára készült ex libris-változatok között olyan eset is előfordul, amikor a készítő az előzőtől teljesen különböző könyvjegyet alkotott. Katalógusunkban érdekes példát talál erre az érdeklődő. Franz Trautmannsdorf de Tozenbach osztrák könyvgyűjtő két címeres ex librise sokban különbözik egymástól. A második ex librisen a címet körülvevő járulékokként zászlók és más hadijelvények jelennek meg. A legjelentősebb eltérés az, hogy míg az első ex libris névfelirata és jelmondata is latin nyelvű, a második ex librisé gót betűs német szöveg. Mivel a legtöbb szakkatalógus csak a német nyelvű változatot ismeri, így a marosvásárhelyi latin szövegű első variáns érdeklődésre tarthat számot.

Joachim Windhaag német könyvgyűjtőnek szintén két címeres ex librise szerepel katalógusunkban. Az egyik 1654-ben, a másik 1656-ban készült. Ezzel szemben a grazi egyetemi könyvtárban egy 1661-ben készült variáns található. A marosvásárhelyi 1656-os ex librisen a címet körülvevő díszítés gazdagabb, mint a két évvel korábban készült könyvjegyé.

A Franz Georg von Giannini olmützi és pozsonyi kanonok ex librisének más-más változatait ismerik a német, az olasz és az osztrák katalógusok. A marosvásárhelyi, amelyen a címer mellett nem szerepelnek a főpapi státusra utaló jelvények, ezek szerint nem ismert.

Marosvásárhelyen három változata is megtalálható: Maximilian Ludwig Breiner osztrák könyvgyűjtő címeres ex librisének. A három variáns közül az első címerpajzsa különbözik a másik kettőtől, s a gazdag barokk díszítés is eltérést mutat. Az első változat címertartó alakjai eltérnek a másik kettőn található azonos alakoktól. A címer alatt lévő szöveg sem hasonló. A konkordanciák kikeresésére felhasznált katalógusok csak az első variánst ismerik.

Katalógusunk legújabb ex librise a Svájcban élő Teleki Miklós számára készült. Ennek a címeres könyvjegynek az az érdekessége, hogy készítője a széki Teleki család eredeti címerét teljesen leegyszerűsítette, s az eredetileg kettős hasítású, három vágású címerpajzsból csak a középpajzs címerállatát használta fel: az ágaskodó, mellső lábai között gyökerestől kitépett fenyőcsemetét tartó kecskét.

A gyűjteményben van néhány különleges, egyedi darab is. Ilyen például bethleni Bethlen Lajos erdélyi könyvtulajdonos XVIII. századi színes könyvjegye. Ez lényegében egy előre nyomtatott keret, amelyet kézzel színezték ki, és írták be a tulajdonos nevét, az évszámot és a választott jelmondatot. Szabó András ajándékozási ex librise ugyancsak kézzel írott. Az erdélyi tulajdonos 1797. április 6-án rajzolta ezt a könyvjegyet, egy a marosvásárhelyi kollégium könyvtárának ajándékozott kötet számára. Az ajándékozást jelző szöveg latin nyelvű, a választott jelmondat francia: *l'amour me conduit*. Ugyancsak egyedi példánynak véljük a gyűjtemény legrégebbi darabját, szathmári Paksi Mihály 1568-as ajándékozási szöveges ex librisét, amely reményeink szerint ettől kezdve méltó helyet fog elfoglalni a XVI. századi kis számú, magyar vonatkozású ex librisek sorában.

A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár possessorainak jegyzékét a katalógusban található könyvjegygyűjtemény egészíti ki. Az ex librist hordozó kötetekben nincs mindig kézi possessorbejegyzés s ilyenkor nagy jelentősége van a könyvjegy segítségével megállapított tulajdonosnévnek. A katalógusunkban természetesen néhány név nélküli ex libris is van. Amennyiben címeres ex librisről van szó, a címer alapján próbálhatunk következtetni a tulajdonos nevére. Ez az eljárás azonban azzal a veszéllyel járhat, hogy nem tudjuk pontosan megállapítani, az illető család melyik tagjáról van szó. Nekünk mindössze három esetben sikerült a név nélküli ex libris alapján a könyvtulajdonos kilétét pontosan tisztázni. Heraldikai úton állapítottuk meg, hogy Kemény Farkas erdélyi kormányzó tanácsos a tulajdonosa a címeres lapot hordozó könyvnek. Darvas Ferenc pesti könyvgyűjtő ex librisén a tulajdonos monogramja mellett a címer segítségével határoztuk meg a könyvtulajdonos nevét. Végül egy név nélküli szimbólumos ex libris jellegzetes szimbolikája és jelmondata segített abban, hogy egy svájci szakkatalógusban rábukkanjunk az ex libris tulajdonosára. Így sikerült nevesíteni a berni természettudós, Albrecht Haller számára készített XVIII. századi, név nélküli könyvjegyet.

Gyakoriak az ex libriseken az olyan feliratok, amelyeken a családnév jelzősítését találjuk: *Bibliotheca Illésháziana*, *Corvina*, *Lamoniana*, *Nelliana* stb. Az ilyen feliratú könyvjegy tulajdonosának pontos meghatározása szintén nem könnyű feladat, különösen nem a szimbólumos vagy a szöveges ex librisek esetében. Címeres lap esetében legalább a család pontos azonosítását el lehet végezni. Természetesen sokszor marad megválaszolatlanul az a kérdés, hogy az illető család melyik tagja használta az ex librist. A marosvásárhelyi gyűjtemény egyetlen ilyen ex librisét sikerült nemzetközi katalógusok segítségével nevesíteni. Az *Ex Bibliotheca Williana* szövegű címeres ex librisünket Andreas Georg Will, XVIII. századi altdorfi egyetemi professzor ragasztotta könyveibe.

Összegzés

Az *ex libris*, ez a sajátos kisgrafikai termék csak a könyvben, a könyv által teljesíti eredeti funkcióját. Az *ex libris* és a könyv összetartozó, egymást feltételező objektumok. Különösen a régi könyvgyűjtemények köteteiben lévő, művészi értékkel bíró *ex libris*ekre áll, hogy növelik az illető könyv bibliofil értékét is.

Ha abból a tézisből indulunk ki, hogy az *ex libris fő feladata a könyv védelme*, azaz azért kerül a könyvbe, hogy jelezze a könyv tulajdonosát, megvédve ezzel a kötetet az elidegenítéstől, akkor ebbe a kategóriába a kézírásos bejegyzésektől, rajzoktól, a könyvtáblára préselt, applikált tulajdonosjegyeken, a pecséteken keresztül a beragasztott lapokig minden, a tulajdonviszony tisztázását szolgáló jegy beletartozik. Ezzel a nézettel természetesen nem érthetnek egyet azok, akik az *ex libris*szel mint kisgrafikai alkotással foglalkoznak, vagy éppen művészi becse miatt gyűjtik. Marad tehát egy köztes megoldás: *ex libris*eknek a könyvtártörténeti szempontból igen fontos possessorjegyek csoportjából a könyvbe ragasztott, sokszorosított úton előállított lapokat tekintjük, de történeti kialakulásuk vizsgálatakor figyelembe vesszük összes előzményét, tehát a tulajdonosjelzés minden formáját.

A könyvtártörténet egyik legfontosabb kérdése a *proveniencia* tisztázása. Egy könyvtár előző tulajdonosainak ismerete azért igen fontos, hogy hiátus nélkül összeálljon a könyvek régebbi lelőhelyeinek, egykori tulajdonosainak folyamatos láncja. A hajdan volt könyvgyűjtők nyilvántartásba vétele rendkívül fontos, hiszen sokan közülük jelentős szerepet tölthettek be az elmúlt évszázadok szellemi örökségének átmentésében.

A nemzetközi könyvtártörténet általában egyértelműen azt sugallja, hogy a személyi gyűjtemények előbb vagy utóbb mindenütt felszámolódtak, s töredékükben is csak úgy maradtak fenn, ha végül az évszázadok viharait sokkal jobban átvészelő közgyűjteményekbe kerültek. Nagy könyvtárakban az írásos tulajdonosbejegyzés, illetve a könyvbe ragasztott könyvjegy a legfontosabb támpont a gyűjtemény eredettörténetének vizsgálata során. A régi magyar *ex libris*ek egyik legjelesebb szakembere, Varjú Elemér írta: „*exlibriseink megőrizvén számunkra az elpusztult és szétkallódott könyvtárak emlékét, tanúságot tesznek nemzetünknek a tudományok iránti előszeretetről s így, nem épen jelentéktelen adattal járulnak művelődéstörténetünkhöz*”.

Mindezek figyelembevételével kiknek az érdeklődésére tarthat számot egy régi könyvekben lévő *ex libris*eket leíró katalógus? Mindenekelőtt a könyvtártörténészekére. Meglévő közgyűjtemények eredetvizsgálatánál ugyanis jó szolgálatot tehet a régi kötetekben található könyvjegyek pontos feltérképezése. A régi *ex libris*ek tájékoztatnak az egykori jelentős magángyűjteményekről, ugyanakkor a könyv európai elterjedését, vándorlását is illusztrálják.

Csöppnyi túlzással azt is mondhatjuk, hogy az *ex libris* történetében a könyvtártörténet és a művészettörténet ötvöződik. Hiszen a művészettörténészek sem hagyhatják figyelmen kívül az alkalmazott grafikának ezt az évszázadokon keresztül gyakorolt műfaját. Láttuk, hogy a neves művészek keze alól kikerült néhány lap valódi művészi értékkel bír.

Az *ex libris*ek leggazdagabb csoportját alkotó címeres könyvjegyek a heraldikusok érdeklődésére is számot tarthatnak. Előfordul, hogy a heraldikai könyvekben sem jelzett címerek éppen az *ex libris*eken maradtak fenn. Az egyes családok vagy személyek számára különböző időszakban készített címeres *ex libris*ek nagyon sokszor a címerváltozásokat is jelzik.

A most összeállított katalógus becsét nem az adja, hogy nagyon régi vagy ritka könyvjegypéldányokat tartalmaz, talán még az alkotóművészek vonatkozásában sem rendkívüli a bemutatott gyűjtemény. Jelentősége elsősorban egy erdélyi könyvesház állománytörténetének szempontjából számottevő: első lépés a gyűjtemény possessor-katalógusának összeállításához, amelyet a többi tulajdonosjegy hasonló számbavételének kell követnie. A 220 tulajdonos 236 könyvjegyét bemutató katalógust azzal a reménnyel bocsátjuk útjára, hogy jó szolgálatot tehet egy-egy külföldi könyvgyűjtő, könyvtár idevándorolt könyvének jelzésével. Abban is reménykedünk, hogy a mindeddig azonosítatlan, név nélküli ex libriseink közül esetleg lesz olyan, amelyet a katalógust forgatók felismernek, s ily módon talán segíthetnek a Teleki-Bolyai Könyvtárba bekerült kötetek hajdani tulajdonosainak feltérképezésében. Hisszük, ha a többi hazai műemlékkönyvtár is elvégzi régi könyvjegyeinek számbavételét, akkor végre pontos képünk lesz az Erdélyben még meglévő ex libris-örökségünkről.

-&-